

Πτυχιακή για την λήψη του πτυχίου στην Κοινωνική Εργασία από το τμήμα της Κοινωνικής Εργασίας της Σχολής Επαγγελματιών Υγείας και Πρόνοιας του Ανώτατου Τεχνολογικού Εκπαιδευτικού Ιδρύματος (Α.Τ.Ε.Ι. Πάτρας).

Θ Ε Μ Α

«Η επιθετική συμπεριφορά στα παιδιά σχολικής ηλικίας»

ΥΠΕΥΘΥΝΗ ΚΑΘΗΓΗΤΡΙΑ:

ΚΑΚΚΟΥ ΙΩΑΝΝΑ

ΣΠΟΥΔΑΣΤΡΙΑ:

ΚΩΝΣΤΑ ΔΗΜΗΤΡΑ

ΠΑΤΡΑ, ΑΠΡΙΛΙΟΣ 2005

Επιτροπή για την έγκριση της πτυχιακής εργασίας:

Υπογραφή:

Υπογραφή:

Υπογραφή:

ΑΝΑΓΝΩΡΙΣΗ

Θέλω να εκφράσω τις θερμές μου ευχαριστίες στην καθηγήτριά μου κ. Ιωάννα Κάκκου για την καθοδήγησή της και την συμπαράστασή της. Επίσης θα ήθελα να ευχαριστήσω τον διδάσκαλο α΄ βάθμιας εκπαίδευσης κ. Αθανάσιο Παναγόπουλο για την πολύτιμη βοήθειά του, καθώς και τη φίλη και πτυχιούχο κοινωνική λειτουργό Ελένη Αμανατίδου για τη συμπαράσταση και τη βοήθεια της.

Τέλος θα ήθελα να ευχαριστήσω την οικογένειά μου και να της αφιερώσω την εργασία αυτή.

ΠΕΡΙΛΗΨΗ ΜΕΛΕΤΗΣ

Σκοπός της πτυχιακής αυτής εργασίας είναι μέσα από την βιβλιογραφική έρευνα να παρουσιαστεί η επιθετική συμπεριφορά που εμφανίζουν τα παιδιά σχολικής ηλικίας.

Επιπλέον θα εξετασθούν τα αίτια που οδηγούν στην εμφάνιση αυτής της επιθετικής συμπεριφοράς και τρόποι που μπορεί αυτή να αποφευχθεί. Θα εξετασθεί, δηλαδή, κατά πόσο η οικογένεια, το σχολείο και η κοινωνία γενικότερα, επηρεάζουν και οδηγούν σε επιθετική συμπεριφορά τα παιδιά και ποιοί τρόποι παρέμβασης υπάρχουν.

Π Ε Ρ Ι Ε Χ Ο Μ Ε Ν Α

	Σελίδα
Αναγνώριση	I
Περίληψη	II
Περιεχόμενα	III
<u>Κεφάλαιο 1</u>	
Εισαγωγή	1
1.1 Ορισμοί όρων	2
1.2 Χαρακτηριστικά παιδιών σχολικής ηλικίας	5
<u>Κεφάλαιο 2</u>	
Σημαντικότερες θεωρίες ερμηνείας της επιθετικότητας	
2.1 Η θεωρία της «ψυχολογίας του βάθους» του Adler σχετικά με την επιθετικότητα	10
2.2 Η θεωρία του Freud.S για την επιθετικότητα	12
2.2.1 Σεξουαλικότητα και επιθετική ορμή	12
2.2.2 « Ορμή θανάτου και επιθετικότητα»	13
2.3 Η Νεοενστικτική θεωρία και η επιθετικότητα	15
2.3.1 Ψυχολογία των ενστίκτων	15
2.3.2 Ηθολογία και Ανθρώπινη Συμπεριφορά	15
2.3.3 Η Νεοενστικτική θεωρία του Lorenz	16
2.4 Επιθετικότητα και Ματαίωση	16
2.5 Επιθετικότητα και Μάθηση	17
2.6 Οι σημαντικότερες μορφές της	

ανθρώπινης επιθετικότητας	18
---------------------------	----

Κεφάλαιο 3

Πρωτογενείς ομάδες κοινωνικοποίησης-οικογένεια, σχολείο και επιθετικότητα

Εισαγωγή

3.1 Πρωτογενείς ομάδες και κοινωνικοποίηση	20
3.2 Η οικογένεια και η αρνητική επίδραση της στην εμφάνιση επιθετικής συμπεριφοράς	22
3.2.1 Η αρνητική επίδραση του διαζυγίου στην εμφάνιση παιδικής επιθετικότητας	31
3.3 Η επιθετικότητα που εκδηλώνουν τα παιδιά στο χώρο του σχολείου	34
3.3.1 Συχνότητα και αιτίες εμφάνισης της επιθετικής συμπεριφοράς	34
3.3.2 Ορισμένα χαρακτηριστικά που συνδέονται με το είδος και τη συχνότητα της επιθετικής συμπεριφοράς των παιδιών σχολικής ηλικίας	36
3.3.3 Αίτια επιθετικής συμπεριφοράς στους δασκάλους	37
3.3.4 Μορφές επιθετικότητας στο σχολείο	38
3.4. Η αρνητική επίδραση της τηλεόρασης στην επιθετικότητα των παιδιών σχολικής ηλικίας	39

Κεφάλαιο 4

4.1. Μέθοδοι πρόληψης και αντιμετώπισης της επιθετικότητας του παιδιού από τους γονείς.	42
4.2. Τρόποι αντιμετώπισης της επιθετικότητας από το σχολείο.	44
4.2.1. Τρόποι αντιμετώπισης της επιθετικότητας από τους εκπαιδευτικούς - όπως αυτά προτείνονται από το ενημερωτικό φυλλάδιο του Παιδαγωγικού Ινστιτούτου.	46
Ο ΡΟΛΟΣ ΤΟΥ ΚΟΙΝΩΝΙΚΟΥ ΛΕΙΤΟΥΡΓΟΥ	48
ΠΡΟΤΑΣΕΙΣ	51
ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ	53
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ	57

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 1

Εισαγωγή

Η πτυχιακή εργασία διαπραγματεύεται την επιθετική συμπεριφορά παιδιών σχολικής ηλικίας και μέσα από τα συμπεράσματα προτείνονται τρόποι παρέμβασης για την αντιμετώπισή της.

Εξετάζονται τα αίτια που τα παιδιά κατά την σχολική ηλικία φέρονται επιθετικά και κατά πόσο η οικογένεια, το σχολείο και η κοινωνία συμβάλλει στην ανάπτυξή της.

Για την καλύτερη κατανόηση γίνεται αναφορά στα χαρακτηριστικά των παιδιών σχολικής ηλικίας και στη συμπεριφορά αυτών. Επίσης, αναφέρεται στην έννοια της επιθετικότητας, ποιοι είναι οι παράγοντες που την προκαλούν και ποιες μορφές επιθετικότητας υπάρχουν, όπως τα έχουν ερευνήσει επιστήμονες της ψυχολογίας, της ιατρικής και της παιδαγωγικής.

Αναλύεται κατά πόσο το οικογενειακό και το σχολικό περιβάλλον επιδρά στη δημιουργία επιθετικής συμπεριφοράς, αλλά και εξωγενείς παράγοντες, όπως η τηλεόραση και η αρνητική επίδραση της, στην παιδική επιθετικότητα.

Τέλος, αναφέρονται προτάσεις αντιμετώπισης της επιθετικότητας, παιδιών σχολικής ηλικίας, από τους γονείς και από τους δασκάλους. Καθώς, αναλαμβάνοντας συγκεκριμένους ρόλους ο Κοινωνικός Λειτουργός, πώς μπορεί να βοηθήσει στην επίλυση του προβλήματος της επιθετικότητας του παιδιού.

1.1. Ορισμοί όρων

Η ρίζα της έννοιας «επίθεσης» και «επιθετικότητας», βρίσκεται στη λατινική λέξη «Aggredi» η οποία σημαίνει, πλησιάζω κάποιον ή κάτι με συγκεκριμένο σκοπό (Τσαρδάκης, 1983,σελ 17).

Η ετυμολογία της λέξεως «επιθετικότητας», δηλαδή, το πλησίασμα προς κάποιον ή κάτι, μπορεί να εκφραστεί φιλικά, μπορεί όμως να έχει και εχθρική σημασία, θέλοντας να εκφράσει την επίθεση ή την εισβολή.

Ένας μοναδικός ορισμός της «επιθετικότητας» δεν είναι δυνατόν να δοθεί εξαιτίας της πολυπλοκότητας της έννοιας αυτής. Για το λόγο αυτό και οι ορισμοί που έχουν δοθεί αποκλίνουν κατά πολύ μεταξύ τους. Μέσω των ορισμών που δίνονται παρακάτω προσπαθούμε να προσεγγίσουμε όσο γίνεται περισσότερο την έννοια του όρου «επιθετικότητα».

Μεταξύ των εννοιών «επίθεση» και «επιθετικότητα» μπορεί να επισημανθεί η εξής διαφορά: η επίθεση χαρακτηρίζει μια επιθετική συμπεριφορά(ενέργεια), ενώ η επιθετικότητα μία ετοιμότητα για επίθεση(τάση) (Τσαρδάκης, 1983,σελ. 17).

Σύμφωνα όμως με τον Lorenz.K η διαφορά αυτή μεταξύ των δύο εννοιών της ενέργειας και της τάσης δεν χρησιμοποιείται στη βιβλιογραφία με αποτέλεσμα να τους αποδίδεται κακή ετυμολογική σημασία (Lorenz, 1978,σελ. 152).

Σύμφωνα με τον Αμερικάνο ψυχολόγο John Dollard και των συνεργατών του η επιθετικότητα ορίζεται ως μια ενέργεια που έχει ως στόχο αντίδρασης τον τραυματισμό ενός οργανισμού (ή υποκατάστατου οργανισμού). Με άλλα λόγια «επιθετικότητα» χαρακτηρίζεται κάθε συμπεριφορά που έχει σκοπό τον

τραυματισμό του προσώπου κατά το οποίο κατευθύνεται (Τσαρδάκης, 1983,σελ.18).

Με την έννοια επιθετική συμπεριφορά ο Furntratt.Ε εννοεί όλους αυτούς τους τρόπους συμπεριφοράς ατόμων ή ομάδων που προκαλούν βλάβη στους άλλους, τους βάζουν σε αγωνία ή τους υποτάσσουν με βία. Οι επιθετικοί τρόποι συμπεριφοράς επομένως, μπορούν να κατευθύνονται εναντίον ατόμων ή ομάδων, εναντίον αντικειμένων και σε ειδικές περιπτώσεις εναντίον του ίδιου του προσώπου που ενεργεί(Βιννικότ, 1976,σελ.15).

Ο Becker.A ,ορίζει ως επιθετικότητα τα εσωτερικά και εξωτερικά γεγονότα που προκαλούν βλάβη στα αντικείμενα τα οποία δέχθηκαν επίθεση, καθώς επίσης ο ίδιος αναφέρει πως η επιθετικότητα παρουσιάζει δύο αντίθετες, βασικές κατευθύνσεις, οι οποίες είναι: α) η πρωτογενής κατεύθυνση εναντίον εξωτερικών αντικειμένων και β) η δευτερογενής κατεύθυνση εναντίον του ίδιου του προσώπου(Βρύζας, 1983,σελ.74).

Σύμφωνα με τον Αμερικάνο ψυχολόγο Albert Bandura, η «επιθετικότητα» ορίζεται η κάθε συμπεριφορά η οποία έχει ως στόχο την προσωπική ζημιά ή καταστροφής περιουσίας. Η ζημιά αυτή μπορεί να είναι ψυχική, με τη μορφή προσβολής και ταπείνωσης ή φυσική, με τη μορφή του σωματικού τραυματισμού(Τσαρδάκης, 1983,σελ.20).

Τέλος, σύμφωνα με τον Kunz.H, η «επιθετικότητα» στοχεύει στην επέκταση της παραμόρφωσης και τελικά στην ολοκληρωτική καταστροφή (άψυχων και έμψυχων) αντικειμένων (Τσαρδάκης, 1983,σελ.20).

Κρίνεται χρήσιμο να αναφερθούμε και σε δύο άλλες έννοιες οι οποίες σχετίζονται άμεσα με την επιθετικότητα και στις οποίες θα αναφερθούμε εκτενέστερα στη συνέχεια. Αυτές είναι η έννοια της «ορμής» και του «ενστίκτου».

α) Ορμή: Σύμφωνα με την θεωρία των ορμών, οι πράξεις ενός οργανισμού δεν είναι τυχαίες, αλλά οφείλονται σε εσωτερικές καταστάσεις. Λέγοντας «εσωτερικές καταστάσεις» εννοούμε τρόπους συμπεριφοράς που έχουν σκοπό να ενεργοποιήσουν τον οργανισμό να ικανοποιήσει μια ανάγκη του. Επίσης η έννοια «ορμή», περιλαμβάνει έναν έμφυτο μηχανισμό δράσης, ο οποίος μπορεί να γίνει αντιληπτός με τη φυσιολογική αλλά και την ψυχολογική παρατήρηση (Βουιδάσκη, 1983,σελ.25).

β) Ένστικτο: Τα «ένστικτα» είναι πολύπλοκες, στερεότυπα επαναλαμβανόμενες, μορφές συμπεριφοράς που δεν επηρεάζονται από τη μάθηση και την άσκηση και που τις συναντάμε σε κάθε μέλος του ζωικού βασιλείου(Herbert, 1992,σελ.25).

Ο Tinberger.N θεωρεί πως το ένστικτο είναι ένας ιεραρχικά οργανωμένος νευρικός μηχανισμός που εκδηλώνεται τόσο σε εσωτερικά όσο και εξωτερικά ερεθίσματα, τα οποία μπορεί να είναι προειδοποιητικά, λυτρωτικά ή κατευθυνόμενα και να αντιδρά με καλά συντονισμένες για τη διατήρηση του είδους κινήσεις. Η διαφορά μεταξύ του ζωικού και του ανθρώπινου ενστίκτου είναι ότι το ζωικό ένστικτο δεν παρουσιάζεται ύστερα από σκόπιμη και ευφυή προσπάθεια, αλλά παρουσιάζεται μέσα από ερεθισμούς-κλειδιά που οδηγούν σε μια συγκεκριμένη αντίδραση, σε αντίθεση το ανθρώπινο ένστικτο μπορεί να

συνοδεύεται από λογική σκέψη και εμπειρία(Βουιδάσκη,1983,σελ.17-18).

Ως σχολική ηλικία ο Παρασκευόπουλος (1985) ορίζει την ηλικία που εκτείνεται από το 6ο έτος ως την ηλικία που το άτομο γίνεται σεξουαλικά ώριμο (ως το 11ο έτος για τα κορίτσια και το 13ο έτος για τα αγόρια). Αρχίζει με την εμφάνιση των πρώτων μόνιμων δοντιών και την είσοδο του παιδιού στο σχολείο και τελειώνει με την έναρξη της ενήβωσης (την πρώτη έμμηνη ρύση στα κορίτσια και την πρώτη εκσπερμάτωση στα αγόρια).

1.2 Χαρακτηριστικά παιδιών σχολικής ηλικίας

Εισαγωγή

Η σχολική ηλικία εκτείνεται από το 6ο έτος ως την ηλικία που το άτομο γίνεται σεξουαλικά ώριμο (έως το 11ο έτος για τα κορίτσια και το 13ο έτος για τα αγόρια). Αρχίζει με την εμφάνιση των πρώτων δοντιών και την είσοδο του παιδιού στο σχολείο και τελειώνει με την έναρξη της ενήβωσης (την πρώτη έμμηνη ρύση στα κορίτσια και την πρώτη εκσπερμάτωση στα αγόρια).

Η σχολική ηλικία, αναπτυξιακά, χαρακτηρίζεται ως περίοδος της βιοσωματικής σταθερότητας και υγείας, της γνώσης και της λογικής, της ομάδας των συνομηλίκων, της δράσης και της φιλοπονίας (Παρασκευόπουλος,1985).

Παρακάτω αναφέρονται αναλυτικά τα χαρακτηριστικά της σχολικής ηλικίας, κατά τομέα ανάπτυξης:

α) Σωματική Ανάπτυξη:

Το πιο χαρακτηριστικό γνώρισμα της πορείας που ακολουθεί η σωματική ανάπτυξη στην ηλικία αυτή, είναι η αισθητή ανάσχεση στο ρυθμό της αύξησης των μερών του σώματος. Επιβραδύνεται η ανάπτυξη σε ύψος και βάρος. Αναπτύσσεται όμως σε μεγάλο βαθμό η κινητικότητα του παιδιού. Διαθέτει αρκετή ενεργητικότητα και για το λόγο αυτό πρέπει να του δίνονται ευκαιρίες να κινείται και να παίζει.

Η ανάπτυξη του παιδιού σχολικής ηλικίας, σωματικά και κινητικά, είναι περισσότερο ποιοτική και λιγότερο ποσοτική. Επιβραδύνεται ο ρυθμός αύξησης των σωματικών διαστάσεων και δίνεται προτεραιότητα στη σταθεροποίηση και τελειοποίηση των ραγδαίων μεταβολών της νηπιακής και προσχολικής ηλικίας. Η περίοδος αυτή, μπορεί να χαρακτηριστεί, ως ανάπαυλα ανάμεσα στην έντονη αύξηση της νηπιακής ηλικίας και προσχολικής ηλικίας και στο ορμητικό ξέσπασμα της εφηβείας.

Στην ηλικία αυτή παρατηρούνται μεγάλες διαφορές μεταξύ των παιδιών, ως προς τις σωματικές τους διαστάσεις, οι οποίες οφείλονται σε γενετικούς παράγοντες (κληρονομικότητα) και σε περιβαλλοντικούς (συνθήκες διαβίωση, υγειονομική περίθαλψη, σωματική άσκηση).

Η σχολική ηλικία χαρακτηρίζεται περίοδος σταθερότητας και σωματικής υγείας. Θεωρείται η υγιέστερη περίοδος της ανάπτυξης του παιδιού. Λόγω της περίσσειας αντοχής που διαθέτει ο οργανισμός, αρρωσταίνει δύσκολα και όταν αρρωστήσει η ανάρρωση είναι σύντομη (Ηλιόπουλος, 1998).

β) Πνευματική Ανάπτυξη:

Κατά τη σχολική ηλικία το παιδί πραγματοποιεί στον τομέα της νοητικής ανάπτυξης μεγάλη πρόοδο. Το παιδί στη σχολική ηλικία δεν μπορεί να

εργαστεί λογικά χωρίς το συγκεκριμένο. Είναι ικανό να κάνει πλήρεις λογικές πράξεις, όταν όμως έχει εμπρός του το αναγκαίο εποπτικό υλικό. Μπορεί να διατυπώνει κανόνες και νόμους, που αναφέρονται όμως στη συγκεκριμένη πραγματικότητα.

Δύο είναι τα κύρια γνωρίσματα των συγκεκριμένων νοητικών ενεργειών:

α) Η σκέψη στηρίζεται στα πράγματα και ενεργεί αργά

β) Η σκέψη είναι αντιστρέψιμη

Η αντιστρεψιμότητα της σκέψης είναι ένα γνώρισμα της νοημοσύνης. Στις προηγούμενες περιόδους η ιδιότητα αυτή δεν υπήρχε. Η σκέψη ήταν μονόδρομη. Στη σχολική ηλικία γίνεται αμφίδρομη, δηλαδή πηγαίνει και έρχεται (Ηλιόπουλος, 1998).

γ) Γλωσσική Ανάπτυξη:

Στον τομέα της γλωσσικής ανάπτυξης παρατηρείται μια εντυπωσιακή βελτίωση τόσο στο ποσό των λέξεων όσο και στην ποικιλία τους και στην ακρίβεια της σημασίας τους. Ερευνητές έχουν υπολογίσει ότι το παιδί το οποίο ζει σε ευνοϊκό οικογενειακό περιβάλλον με την είσοδο του Δημοτικό σχολείο, σε ηλικία έξι ετών, κάνει χρήση 2500 λέξεων περίπου. Με την φοίτηση του στο σχολείο το λεξιλόγιό του συνέχεια βελτιώνεται και εμπλουτίζεται (Ηλιόπουλος, 1998).

δ) Συναισθηματική Ανάπτυξη:

Το παιδί της σχολικής ηλικίας είναι περισσότερο ώριμο συναισθηματικά. Οι συγκινήσεις του εκδηλώνονται πιο ήρεμα και έχουν μεγαλύτερη διάρκεια. Ο φόβος έχει περιοριστεί. Την οργή του την εκδηλώνει με λόγια. Καινούργιες πηγές φόβου όμως, κάνουν την εμφάνισή τους οι οποίες οφείλονται στη μεγάλη ανάπτυξη του παιδιού. Η ζήλια αρχίζει να υποχωρεί, μέσα στο σχολείο τώρα έρχεται σ' επαφή με

τα υπόλοιπα παιδιά και έτσι ξεχνά την ζήλια του. Αγαπά και θέλει να αγαπιέται έντονα. Η εκδήλωση αγάπης είναι ασφάλεια για το παιδί. Το αίσθημα της ασφάλειας είναι ο σπουδαιότερος παράγοντας της ψυχικής υγείας.

Στην ηλικία αυτή το παιδί επιθυμεί τη δικαίωση του καλού και την τιμωρία του κακού. Μαθαίνει να κάνει καλές πράξεις και να αποφεύγει τις κακές, δεν είναι όμως ακόμα σε θέση να συλλάβει την έννοια των ηθικών αρχών. Λειτουργεί με βάση αυτό που θεωρεί καλό, περισσότερο για να έχει την επιδοκιμασία των γονέων και του σχολείου. Γνωρίζει ποια πράξη είναι κακή ορισμένες φορές όμως την πράττει, επειδή δεν μπορεί ν' αντισταθεί. Όταν η διαγωγή που παίρνει το παιδί από τους γονείς, τους δασκάλους, τους μεγαλύτερους γενικότερα δεν έχει συνέπεια, αυτό έχει ως αποτέλεσμα να κλονίζεται η εμπιστοσύνη του απέναντί τους. Γενικά, στην ηλικία αυτή μαθαίνουμε τα παιδιά να κάνουν καλές πράξεις και να συμπεριφέρονται καλά, όχι τόσο με τη γνώση άλλα με τον εθισμό.

Γενικότερα, ως προς τη συναισθηματική κατάσταση του παιδιού της σχολικής ηλικίας αυτά που τη χαρακτηρίζουν ιδιαίτερα είναι η χαρά και η ευτυχία. Το παιδί παίζει, εργάζεται, χαίρεται. Η ηλικία αυτή είναι το πιο αμέριμνο και το πιο ευτυχισμένο κομμάτι της ζωής του ανθρώπου. Έχει όμως και η σχολική ηλικία τα προβλήματά της. Είναι όμως πολύ λιγότερα από εκείνα που αντιμετωπίζει το παιδί στην εφηβική ηλικία. Το παιδί του δημοτικού σχολείου δεν πρέπει να φορτώνεται με πολλές ευθύνες, υποχρεώσεις και καθήκοντα. Από την άποψη της ψυχικής υγείας επιβάλλεται να του μένουν αρκετές ελεύθερες ώρες για ψυχαγωγία και ελεύθερη απασχόληση (Ηλιόπουλος, 1998).

ε) Κοινωνική Ανάπτυξη:

Η κοινωνικότητα του παιδιού σχολικής ηλικίας παρουσιάζει μια σταθερή αύξηση. Το σχολείο είναι το καλύτερο περιβάλλον για την ανάπτυξή της. Η είσοδος του παιδιού στο σχολείο αποτελεί σημαντικό σταθμό στη ζωή του. Απομακρύνεται από το στενό οικογενειακό περιβάλλον και μπαίνει στο ευρύτερο της σχολικής κοινότητας και των συνομηθών του. Έτσι παύει να έχει επίκεντρο τον εαυτό του και τους γονείς του και στρέφεται στα νέα πρόσωπα που μπαίνουν στη ζωή του, δηλαδή τους συμμαθητές του και τους δασκάλους του. Εγκαταλείπει τον προσωπικό χώρο της νηπιακής ηλικίας και επιδιώκει το «μαζί». Να ενταχθεί δηλαδή στην ομάδα των συνομηθών του και να γίνει αποδεκτό.

Οι φιλικές σχέσεις στη σχολική ηλικία, δεν είναι σταθερές. Εύκολα δημιουργούνται και το ίδιο εύκολο διαλύονται. Χαρακτηριστικό γνώρισμα της μεγάλης κοινωνικοποίησης του παιδιού είναι ότι χάνει το εγωκεντρισμό της προσχολικής ηλικίας και ενδιαφέρεται περισσότερο για τον έξω κόσμο. Η συντροφιά με συνομήλικα παιδιά και η συμμετοχή του στην ομάδα αποτελούν την πιο βασική προϋπόθεση της σωστής ανάπτυξης της προσωπικότητας του παιδιού(Ηλιόπουλος, 1998).

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 2

Σημαντικές θεωρίες ερμηνείας της επιθετικότητας

2.1 Η θεωρία της «ψυχολογίας του βάθους» του Adler σχετικά με την επιθετικότητα

Ο Adler.A ήταν ο πρώτος που αναφέρθηκε στην ψυχολογία του βάθους, μέσα από το άρθρο του «η επιθετική ορμή στη ζωή και στη νεύρωση» το 1908.

Ο Adler.A λοιπόν υποστηρίζει πως τα στοιχεία του χαρακτήρα ενός ανθρώπου όπως και η επιθετική συμπεριφορά που αυτός πιθανόν να εμφανίζει δεν ενυπάρχουν μέσα του, λόγω της κληρονομικότητας. Υποστηρίζει πως στα πέντε χρόνια της ζωής του διαμορφώνονται οι ιδιότητες του χαρακτήρα ενός ανθρώπου και σύμφωνα μ' αυτές εξελίσσεται και στην υπόλοιπη ζωή του. Αυτό ο Adler το ονομάζει, το ασυνείδητο «σχέδιο ζωής», το οποίο θεμελιώνεται, πάνω στη γνώμη του ατόμου για τον εαυτό του και το περιβάλλον του. Σ' αυτά τα πρώτα πέντε χρόνια της ζωής τους το άτομο πειραματίζεται μέσα στο περιβάλλον του και διαμορφώνει την στάση του απέναντι στα προβλήματα της ζωής.

Αυτή η στάση του λοιπόν, απέναντι στα προβλήματα διακρίνεται πάντα από επιθετικότητα, από μια προσπάθεια για επιβολή και κατάκτηση. Η επιθετική αυτή τάση εκδηλώνεται αμέσως μετά την γέννηση του, που μέσα από την τάση του να ικανοποιήσει τις ορμές του προσπαθεί με κλάματα, δαγκώματα, φωνές και αργότερα με την πτώση του στο έδαφος. Η στάση αυτή χαρακτηρίζεται από τον Adler εχθρική και τον οδήγησε στο συμπέρασμα της ύπαρξης της επιθετικής ορμής στο

παιδί και στον άνθρωπο γενικότερα. Αυτή η επιθετική ορμή μπορεί να αυξηθεί εάν υπάρξει επίδραση οργανικών και περιβαλλοντικών αιτιών με αποτέλεσμα το άτομο να οδηγηθεί σε παθολογικές καταστάσεις.

Σύμφωνα με τον Adler, οι άνθρωποι που παρουσιάζουν επιθετική συμπεριφορά έχουν βιώσει στο παρελθόν τραυματικές εμπειρίες, στην παιδική τους ηλικία, οι οποίες δεν συνέβησαν απλά μια φορά, αλλά προκλήθηκαν από μόνιμες συμπεριφορές, κυρίως εντός της οικογενειακής εστίας. Τέτοιες τραυματικές εμπειρίες μπορεί να αποκτήθηκαν εξαιτίας της σύγκρουσης των γονιών μεταξύ τους.

Οι σημαντικότεροι παράγοντες για την διαμόρφωση του χαρακτήρα του παιδιού είναι: η σκληρότητα, η υπερπροστασία, η άνιση μεταχείριση των γονιών προς τα παιδιά, η σχέση μεταξύ των αδελφών. Σημαντικότερο ρόλο από αυτούς τους παράγοντες, όσον αφορά τη διαδικασία της αγωγής, θεωρούνται, η σκληρότητα και η υπερπροστασία, όπου η πρώτη συνοδεύεται από τη βία, ενώ η δεύτερη απομακρύνει την πειθαρχία. Τα χαρακτηριστικά του παιδιού που ανατράφηκε είτε με σκληρότητα είτε με υπερπροστασία, είναι συχνά η επιθετικότητα, η αγωνία, η αυτοαμφισβόλια, η άρνηση και νευρωτικοί τρόποι συμπεριφοράς γενικότερα.

Σύμφωνα με τον Adler οι μορφές της επιθετικής ορμής είναι οι εξής τρεις:

α) Καθαρή μορφή: που εμφανίζεται με αντιδράσεις, όπως χτυπήματα, διαπληκτισμούς, αλλά και με αθλητικό ανταγωνισμό, επιθυμία για κυριαρχία σε φυλετικούς και κοινωνικούς αγώνες.

β) Επιστροφή εναντίον του ίδιου του ατόμου: με χαρακτηριστικά όπως υποταγή, ταπεινοφροσύνη και μαζοχισμό που φθάνει μέχρι την αυτοκτονία.

γ) Διαστροφή στο αντίθετο: με χαρακτηριστικά όπως συμπάθεια, αλtruισμό, συμπόνια για την δυστυχία των άλλων.

2.2 Η θεωρία του Freud.S για την επιθετικότητα

2.2.1 Σεξουαλικότητα και επιθετική ορμή

Ο Freud.S στο έργο του «τότεμ και ταμπού», επεσήμανε στις κινήσεις των αισθημάτων, πως υπάρχουν «τάσεις προς το κακό». Η παρατήρηση του αυτή απευθυνόταν κυρίως στους νευρωτικούς. Συγκεκριμένα στο έργο του αυτό αναφέρει, ότι δεν συναντάμε πράξεις αλλά μόνο ωθήσεις, κινήσεις αισθημάτων, οι οποίες έχουν τάση προς το κακό, αλλά η εκτέλεσή αυτών έχει εμποδιστεί.

Επίσης ο Freud, υποστηρίζει πως μεταξύ της αποσεξουαλικοποίησης των ορμών και της εμφάνισης επιθετικών τάσεων υπάρχει άμεση σχέση. Κατά την αυξανόμενη αποσεξουαλικοποίηση των ορμών μέσα σ' ένα σύστημα αξιών, παρουσιάζονται επιθετικές τάσεις οι οποίες έχουν επιπτώσεις πάνω στο άτομο. Αν όμως το σύστημα αξιών επιτρέψει δυναμικότερη εξέλιξη της σεξουαλικότητας, ακολουθεί μια επαναστροφή, η οποία αρχικά επιδρά εναντίον του ίδιου του ατόμου. (Στορ, 1979).

Ο Freud.S υποστηρίζει πως η σεξουαλικότητα υπάρχει ήδη ως ένστικτο από τη στιγμή που ο άνθρωπος γεννιέται, ακόμα και το βρέφος έχει σεξουαλικές επιθυμίες. Βάση λοιπόν αυτής του της διαπίστωσης

προσπάθησε να ερευνήσει την παιδική σεξουαλικότητα. Σε όλα τα στάδια ανάπτυξης της σεξουαλικότητας ο Freud διαπιστώνει πως αυτή χαρακτηρίζεται από σαδιστικές και επιθετικές τάσεις.

Αναφέροντας τα στάδια ανάπτυξης στην παιδική ηλικία ο Freud ισχυρίζεται πως κατά το πρωκτικό στάδιο το βρέφος προσπαθεί να επιτύχει ηδονή με το θυλασμό, τη λήξη τροφής και το δάγκωμα. Ενώ κατά την πρωκτική φάση και ηδονή επιτυγχάνεται μέσω της καταληπτικής ορμής των σωματικών μυών. Σ' αυτή τη φάση κυριαρχούν οι σαδιστικές τάσεις. (Στορ, 1979).

Ο Freud αναγνωρίζει πως γενικότερα η σεξουαλικότητα, σ' όλα τα στάδια της ζωής του ανθρώπου εμπεριέχει επιθετικές τάσεις. Ονόμασε, τέλος την «κυριαρχική τάση», την δύναμη με την οποία εμφανίζεται η σεξουαλική ορμή ως «LIBIDO».

2.2.2 «Ορμή θανάτου και επιθετικότητα»

Ο Freud ύστερα από την θεωρία, του για την «LIBIDO» οδηγήθηκε και στο συμπέρασμα μια άλλης έμφυτης ορμής του ανθρώπου, την «ορμή του θανάτου». Καταρχήν, υποστήριξε πως τον άνθρωπο τον εξουσιάζουν το ένστικτο της σεξουαλικότητας και της αυτοσυντήρησης. Στη συνέχεια όμως πρότεινε ενός άλλου είδους διχοτόμηση. Αυτής του ενστίκτου της ζωής και του ενστίκτου του θανάτου. (Στορ, 1979, σελ.25).

Ξεκινώντας με συλλογισμούς σχετικά με την αρχή της ζωής και κάνοντας βιολογικούς παραλληλισμούς κατέληξε στο συμπέρασμα πως ο άνθρωπος από την μία λειτουργεί ενστικτωδώς για την συντήρηση της ύπαρξης του και από την άλλη λειτουργεί καταστροφικά.

Το ένστικτο αυτό του θανάτου στρέφεται είτε εναντίον του ίδιου του ατόμου, αυτοκαταστροφικά, είτε εναντίον άλλων. Όταν το ένστικτο αυτό αναμειχθεί με την σεξουαλικότητα εκφράζεται με πιο επικίνδυνες παρορμήσεις όπως το σαδισμό και το μαζοχισμό.

Ύστερα απ'αυτήν την τοποθέτηση σχετικά με το ένστικτο του θανάτου, η επιθετικότητα δεν είναι ουσιαστικά αντίδραση σε ερεθίσματα, αλλά μια αυξανόμενη, ριζωμένη παρόρμηση, αναπόσπαστο κομμάτι της ιδιοσυγκρασίας του ανθρώπου.

Ο Freud λοιπόν, καταλήγει στο συμπέρασμα πως υπάρχουν δύο είδη ορμών. Απ' την μία εκείνων που διατηρούν τη ζωή, των ερωτικών και απ' την άλλη εκείνων που προσπαθούν να την καταστρέψουν, των επιθετικών. Και τα δύο είδη ορμών δρουν αντίθετα, αλλά και συνεργάζονται για τη διατήρηση της ζωής.

Η Μέλανι Κλάιν, η σημαντικότερη διάδοχος του Freud, διατύπωσε την άποψη ότι μέσα σε κάθε βρέφος υπάρχει μια εσωτερική σύγκρουση αγάπης και μίσους. Η σύγκρουση αυτή πιθανόν να υπάρχει πριν καν το άτομο γεννηθεί, από την εμβρυακή ζωή. Η Κλάιν πίστευε ότι «τόσο η ικανότητα για αγάπη όσο και οι καταστρεπτικές ορμές είναι, σε κάποιο βαθμό ιδιοσυστασιακές, παρ' ότι ποικίλλουν ατομικά ως προς την ισχύ και ότι από την αρχή υπάρχει αλληλεπίδραση με τις εξωτερικές συνθήκες». Η επιθετική αυτή ορμή είναι τόσο βίαιη, που το βρέφος νιώθει έντονο άγχος αλλά και φόβο για το ενδεχόμενο καταστροφής αυτών που το φροντίζουν αλλά και του ίδιου του εαυτού (Στορ, 1979).

2.3 Η Νεοενστικτική θεωρία και η επιθετικότητα

2.3.1 Ψυχολογία των ενστίκτων

Από τις αρχές του αιώνα μας, πολλοί ψυχολόγοι προσπάθησαν να ερμηνεύσουν και την πιο πολύπλοκη ανθρώπινη συμπεριφορά βάση των έμφυτων ανθρώπινων ενστίκτων. Ένας απ' αυτούς ήταν και ο Άγγλος ψυχολόγος W.MC.Dougall. Αυτός υποστήριξε ότι το ένστικτο είναι μια κληρονομική έμφυτη ψυχολογική τάση, η οποία ωθεί τον οργανισμό να προσέξει ένα αντικείμενο να βρεθεί στην κατάλληλη συναισθηματική κατάσταση και στη συνέχεια να δράσει. Σύμφωνα με τον MC.Dougall υπάρχουν 19 διαφορετικά ένστικτα τα οποία ενεργοποιούνται ύστερα από την εμφάνιση περιβαλλοντικών ερεθισμών. Το ένστικτο όμως της επιθετικότητας δεν προέρχεται από περιβαλλοντικούς ερεθισμούς, αλλά από τη ματαίωση, η οποία σύμφωνα με το MC.Dougall ορίζεται ως παρεμπόδιση δραστηριοτήτων η οποία προκαλείται από άλλα ένστικτα (Στορ, 1979).

2.3.2 Ηθολογία και Ανθρώπινη Συμπεριφορά

Ηθολογία είναι ο επιστημονικός κλάδος, ο οποίος ερευνά την έμφυτη τάση ανθρώπων και ζώων. Κυριότεροι εκπρόσωποι της ηθολογίας, που ασχολήθηκαν με την επιθετικότητα, ήταν ο Lorenz.K και ο Eibl-Eibesfeld.

Ο Eibesfeld, αφού χαρακτηρίζει σαν επιθετική συμπεριφορά εκείνη που σε μια σύγκρουση οδηγεί σε παραίτηση από τον αγώνα και ορισμένες φορές σε τραυματισμό σωματικό-φυσικό σε μέλος του ίδιου

είδους καταλήγει πως η επιθετικότητα συνίσταται παντού αφού είναι άμεσα συνδεδεμένη με την ανθρώπινη φύση (Βουιδάσκη, 1983,σελ.38-40).

2.3.3 Η Νεοένστικη θεωρία του Lorenz

Ο Lorenz ορίζει την επιθετικότητα ως το αγωνιστικό ένστικτο το οποίο υπάρχει στα άγρια ζώα και στον άνθρωπο και εκδηλώνεται κατά μέλους του ίδιου είδους. Σκοπός της επιθετικότητας όπως και των άλλων ενστίκτων είναι η επιβίωση του ατόμου ή του είδους. Ο Lorenz καταλήγει στο συμπέρασμα πως υπάρχουν 4 είδη «μεγάλων ενστίκτων»: το σεξουαλικό, η επιθετικότητα, το ένστικτο της φυγής και το ένστικτο της πείνας.

Ύστερα από τα πειράματα του με ζώα σχετικά με την επιθετικότητα ο Lorenz, τα μεταβίβασε και στον άνθρωπο όπου παρατήρησε και εκεί την ύπαρξη της επιθετικότητας ως ένστικτο. Στον άνθρωπο όμως ο Lorenz παρατηρεί πως η ικανότητα του λόγου είναι αυτή που τον διαφοροποίησε και τον ανέβασε σε υψηλότερο επίπεδο από τα άλλα ζώα (Lorenz, 1978).

2.4 Επιθετικότητα και Ματαίωση

Καταρχήν δίνοντας έναν ορισμό στη ματαίωση που σημαίνει απάρνηση, άρνηση, αποποίηση αλλά και επιβράδυνση ή απογοήτευση και σε σχέση με την επιθετικότητα σημαίνει παρεμπόδιση ικανοποίησης πρωταρχικών ανθρώπινων ορμών(Βουιδάσκη, 1983,σελ.43).

Σύμφωνα με τον Freud, η επιθετικότητα είναι αποτέλεσμα της άρνησης, της ηδονής και ο ίδιος διαπιστώνει καθολική σχέση στις

ενδοανθρώπινες σχέσεις μεταξύ επιθετικότητας και ματαίωσης. Αυτό το υποστηρίζει εφόσον θεωρεί πως η επιθετικότητα είναι μια έμμεση ή άμεση αντίδραση σε μία ματαίωση που έχει βιωθεί.(Πτυχιακή εργασία, «Επιθετικότητα και Τηλεόραση»,1999,σελ.21).

Ο Dollard.J και οι συνεργάτες του υποστηρίζουν ότι όταν ο άνθρωπος εμποδίζεται να επιτύχει τους σκοπούς και τους στόχους τους, συμπεριφέρεται επιθετικά. Αν δε, με κάποιο τρόπο ανεστάλει η εμφάνιση αυτής της επιθετικής συμπεριφοράς, το άτομο τότε εσωτερικεύει την επιθετικότητα και βρίσκεται ανά πάσα στιγμή σε επιθετική ετοιμότητα, η οποία δε χρειάζεται παρά μόνο μια εξωτερική πυροδότηση για να εκδηλωθεί.

Σύμφωνα, με τη θέση αυτή λοιπόν, η ματαίωση των προσπαθειών ενός ατόμου, είναι η θεμελιώδης αιτία για την επιθετική συμπεριφορά που παρουσιάζει. Η επιθετικότητα του «θεωρείται σαν αποτέλεσμα και συνέπεια μιας άμεσης ματαίωσης, αλλά αποδίδεται και στο σύνολο των ιστορικών ματαιοτήτων της ζωής του» (Χατζηδήμου, 1983).

2.5 Επιθετικότητα και Μάθηση

Ένας άλλος σπουδαίος Αμερικάνος ψυχολόγος ο Bandura.A, έδειξε ότι εάν στην πραγματικότητα ή σε κάποια παραστατική συμβολική μορφή (π.χ τηλεόραση), το παιδί δεχθεί απλώς το επιθετικό πρότυπο, τότε θα εμφανιστεί επιθετικότητα, άσχετα από την επιβράβευση.

Ο Bandura.A και ο συνεργάτης του Walters.R πιστεύουν ότι «η γέννηση του μεγαλύτερου τμήματος της επιθετικής συμπεριφοράς μπορεί να εκδηλωθεί κατά τη χρησιμοποίηση σχημάτων τα οποία ενισχύουν απαντήσεις μεγάλης έντασης»(Βαγενά,1993,σελ.9).

Μια σειρά πειραμάτων που έκανε ο Bandura και οι συνεργάτες του απέδειξαν ότι μια επιθετική συμπεριφορά μπορεί να μαθευτεί με την μίμηση κάποιου επιθετικού προτύπου.

Επιθετικά μοντέλα λοιπόν, παρέχουν επιθετικά πρότυπα συμπεριφοράς. Οποσδήποτε «τα πρότυπα που δίνουν την εντύπωση ότι πετυχαίνουν κάτι εύκολα και χωρίς τιμωρία, έχουν μεγαλύτερη επίδραση στα μιμητικά άτομα, τα οποία προσπαθούν να μιμηθούν με κάθε τρόπο τη συμπεριφορά τους». (Χατζηδήμου,σελ70).

2.6 Οι σημαντικότερες μορφές της ανθρώπινης επιθετικότητας

Έκδηλη –Λανθάνουσα:

Έκδηλη μορφή επιθετικότητας είναι εκείνα που μεταβάλλεται σε συμπεριφορά η οποία είναι δυνατόν να παρατηρηθεί, ενώ η λανθάνουσα μορφή που εμφανίζεται στην περιοχή του συνειδητού και του ασυνειδητού και δεν μπορεί να γίνει ορατή.

Άμεση-Έμμεση:

Η διαφορά μεταξύ άμεσης και έμμεσης έγκειται στο αντικείμενο προς το οποίο κατευθύνεται η επιθετική ενέργεια. Η άμεση επιθετικότητα στρέφεται εναντίον του αντικειμένου που σκοπεύει να προξενήσει βλάβη, ενώ η έμμεση επιθετικότητα μετατοπίζεται από το αρχικό της αντικείμενο σε ένα υποκατάστατο(Βουιδάσκης,1983).

Εξωστρεφής-Ενδοστρεφής:

Η εξωστρεφής μορφή κατευθύνεται προς τον έξω κόσμο, ενώ η ενδοστρεφής εναντίον του ίδιου του ατόμου από το οποίο προέρχεται.

Φυσική-Ψυχική:

Η διαφορά μεταξύ αυτών των δύο έγκειται στη μορφή εκδήλωσης της επιθετικότητας στη συμπεριφορά. Η φυσική μορφή εκδηλώνεται σε πράξη, που βασίζεται στην πρόθεση να προξενήσει βλάβη σ' ένα άτομο, ενώ η ψυχική εμφανίζεται με συμβολική και μεσολαβητική μορφή(Βουιδάσκης,1983,σελ.22).

Εκφραστική-Συντελεστική:

Η εκφραστική μορφή επιθετικότητας γίνεται η ίδια αυτοσκοπός και συνοδεύεται άμεσα με οξυθυμικές ενδοπροσωπικές διεγέρσεις σε αντίθεση με τη συντελεστική μορφή υπηρετεί μόνο ως μέσον για την πραγματοποίηση ενός συγκεκριμένου σκοπού έξω από την επιθετική ενέργεια.

Κοινωνική-Αντικοινωνική:

Οι δύο αυτές μορφές επιθετικότητας είναι διαφορετικές και ο διαχωρισμός του προϋποθέτει περισσότερο την αποδοχή του πολιτιστικού περιβάλλοντος. Τα κοινωνικά κριτήρια παίζουν σημαντικότερο ρόλο από τα ψυχολογικά. Κοινωνική επιθετικότητα, είναι οι μορφές εχθρικών πράξεων που γίνονται αποδεκτές μέσα σ' ένα συγκεκριμένο πολιτισμό, στο πλαίσιο των κοινωνικών κανόνων και αξιών. Στην αντικοινωνική επιθετικότητα περιέρχονται όλες εκείνες οι πράξεις, που γίνονται ταμπού και καθιερώνονται αρνητικά με νόμιμους και ηθικούς, άγραφους κανόνες του κοινωνικού συστήματος (Βουιδάσκης,1983).

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 3

Πρωτογενείς ομάδες κοινωνικοποίησης – οικογένεια, σχολείο και επιθετικότητα

Εισαγωγή

Η διαδικασία της κοινωνικοποίησης του ατόμου ξεκινά από την παιδική του ηλικία, όπου ξεκινά η παρατήρηση του περιβάλλοντος και των εμπειριών που προσφέρει αυτό. Έχει αποδειχτεί ερευνητικά, πως σήμερα τα παιδιά μεγαλώνουν παίρνοντας καθημερινά «μαθήματα» βίας, από την οικογένεια, την κοινωνία, τη ζωή γενικότερα. Μαθήματα βίας που μπορούν να εφαρμόσουν κατά τον ίδιο τρόπο.

Η οικογένεια θεωρείται μια από τις βασικές πρωτογενείς ομάδες κοινωνικοποίησης, όπου έχει την ευθύνη να δώσει τη σωστή ανατροφή, ώστε να δώσει στο κοινωνικό σύνολο ανθρώπους ειρηνικούς που θα συμβάλλουν στη κοινωνική συνοχή. Αποβλέπει, λοιπόν, η οικογένεια στη διάπλαση του νέου ατόμου σε μια «κοινωνικο – πολιτιστική» προσωπικότητα.

Αυτό που θα εξετάσουμε στη συνέχεια, είναι η λειτουργία της οικογένειας ως πρωτογενούς ομάδας κοινωνικοποίησης του παιδιού και η αρνητική επίδραση αυτής στην εμφάνιση επιθετικής συμπεριφοράς.

3.1 Πρωτογενείς ομάδες και κοινωνικοποίηση

Εισηγητής της έννοιας των «πρωτογενών ομάδων» στην επιστήμη της κοινωνιολογίας είναι ο Αμερικάνος κοινωνιολόγος Cooley.Ch. Ο ίδιος ορίζει «πρωτογενείς» εκείνες τις ομάδες, οι οποίες χαρακτηρίζονται για

την πολύ στενή, άμεση, προσωπική σχέση και συνεργασία. Είναι πρωτογενείς από πολλές πλευρές, αλλά κυρίως από εκείνη ότι συμμετέχουν βασικά στη διαμόρφωση της κοινωνικής φύσης και των κοινωνικών ιδεωδών των ατόμων(Βουιδάσκη,1987,σελ.74).

Πρωτογενείς ομάδες είναι όλες εκείνες οι ομάδες, τα μέλη των οποίων συνδέονται μεταξύ τους με στενές σχέσεις και δεσμούς οικειότητας και συνεργασίας όπως η οικογένεια , το σχολείο, η γειτονιά και ο φιλικός κύκλος. Στις διαπροσωπικές σχέσεις των μελών αυτών των κοινωνικών ομάδων αναπτύσσεται μια τέτοια ανθρώπινη αλληλεγγύη, που μπορεί κανείς να μιλά για τη διαμόρφωση μιας πραγματικά «Εμείς – συνείδησης» ή την ταύτιση του ατόμου με τους άλλους: «Εγώ και εσύ στο εμείς». Μέσα σ' αυτή την ατμόσφαιρα της οικειότητας και της αγάπης το κάθε άτομο βιώνει άμεσα την παρουσία του άλλου «πρόσωπο με πρόσωπο» (Βουιδάσκη,1987,σελ.75).

Η πρωτογενής διαδικασία κοινωνικοποίησης πραγματοποιείται μέσα στις πρωτογενείς ομάδες με την ατμόσφαιρα της οικειότητας, της συγγένειας και της συνεργασίας. Στην οικογένεια, στο σχολείο όπως και στις φιλικές σχέσεις και στο κοινωνικό περιβάλλον, το παιδί αποκτά με την κοινωνικοποίηση του ανθρώπινα χαρακτηριστικά, τη συναισθηματική του ταυτότητα και παραλαβαίνει τον προγονικό του πολιτισμό, έτσι ώστε να μπορέσει να διαμορφωθεί σε μια γνήσια κοινωνικό-πολιτιστική προσωπικότητα.

Είναι λογικό λοιπόν το γεγονός μέσα σ' αυτές τις ομάδες να εμφανίζονται συγκρούσεις, αντιθέσεις και διαφορές. Συγκεκριμένα στην οικογένεια ο Κοπίγ.Ρ αναφέρει χαρακτηριστικά, « η οικογένεια σαν ομάδα συνδέει τα μέλη της σε μια συνάρτηση αισθήματος συνεργασίας

και αμοιβαίας βοήθειας, ενώ οι σχέσεις των μελών της οικογένειας έχουν το χαρακτήρα της οικειότητας και της συντροφικότητας».

Αυτή η διαδικασία της κοινωνικοποίησης του παιδιού δημιουργεί σοβαρά προβλήματα, πολλές συγκρούσεις, που εκδηλώνονται πολλές φορές με επιθετική συμπεριφορά μεταξύ των μελών της οικογένειας. Δεν παρέρχεται δηλαδή η διαδικασία αυτής της κοινωνικοποίησης, χωρίς συγκρούσεις και δυσάρεστες εμπειρίες τόσο για το παιδί όσο και για τους γονείς. Παρά τις πολλές ομοιότητες που χαρακτηρίζουν τα μέλη της οικογένειας, υπάρχουν και τόσο σοβαρές διαφορές που υποκινούν συχνά αυτές τις επιθετικές τάσεις και ορμές και προκαλούν σοβαρές συγκρούσεις και φιλονικίες μεταξύ των μελών της.

3.2 Η οικογένεια και η αρνητική επίδραση της στην εμφάνιση επιθετικής συμπεριφοράς

Η οικογένεια αναμφισβήτητα αποτελεί πρωταρχικό παράγοντα στην ανάπτυξη του ανθρώπου από την βρεφική και νηπιακή ηλικία αλλά και στη μετέπειτα ζωή του. Όλες οι σύγχρονες ψυχολογικές θεωρίες υποστηρίζουν πως το οικογενειακό περιβάλλον έχει μια ιδιαίτερη μορφοποιό δύναμη και το θεωρούν το σπουδαιότερο καθοριστικό παράγοντα στη διαμόρφωση της προσωπικότητας του παιδιού.

Οι βασικές ανάγκες, οι οποίες πρέπει να καλυφθούν από την αρχή της ζωής του παιδιού ως την ώριμη ενηλικίωσή του είναι οι εξής: η ανάγκη για αγάπη και ασφάλεια, για νέες εμπειρίες, για έπαινο και αναγνώριση και για υπευθυνότητα. Αν μία από αυτές τις ανάγκες δεν καλυφθεί επαρκώς ή καλυφθεί ανεπαρκώς, τότε η ανάπτυξη του παιδιού μπορεί να αποσκοπεί ή να διαταραχθεί. Οι συνέπειες μπορεί να είναι

καταστροφικές αργότερα, τόσο για το άτομο, όσο και για την κοινωνία. Τα βασικότερα συμπτώματα που εμφανίζονται εξαιτίας της μη εκπλήρωσης των αναγκών αυτών διακρίνονται σε δύο μεγάλες κατηγορίες: μάχη ή φυγή και επίθεση ή υποχώρηση.

Μεγάλη σημασία έχει η ασφάλεια που προσφέρει η οικογένεια στο παιδί από τα πρώτα χρόνια της ζωής του και κατά τη σχολική ηλικία. Λέγοντας «ασφάλεια», εννοούμε από πλευράς ψυχικής ηρεμίας. Το παιδί που βρίσκεται εντός ενός οικογενειακού περιβάλλοντος, όπου δεν υπάρχει άγχος ή αγωνία, μεγαλώνει παίρνοντας αρκετή στοργή. Έχει μεγάλη σημασία η συνέπεια με την οποία εκδηλώνεται η στοργή.

Όταν ένα παιδί λαμβάνει υπερβολική στοργή ή λιγοστή στοργή ή όταν αυτό συμβαίνει εναλλακτικά, αυτό έχει ως αποτέλεσμα να δημιουργείται στο παιδί ένα αίσθημα ανασφάλειας και έλλειψης σταθερότητας. Τα ίδια αποτελέσματα μπορούν να προκαλέσουν στο παιδί και οι συχνές αλλαγές στη σύνθεση της οικογένειας. Η αναγκαιότητα της στοργής, αλλά και της σταθερότητας προστατών έχει αποδειχτεί και μέσα από πολλά πειράματα. Για παράδειγμα, στους βομβαρδισμούς που έγιναν στο Λονδίνο κατά το β΄ παγκόσμιο πόλεμο, τα παιδιά που είχαν κοντά τις μητέρες τους μπόρεσαν να αντιμετωπίσουν τις τραυματικές εμπειρίες εκείνης της κατάστασης πολύ πιο εύκολα. Όπως έχει αποδειχτεί και για πολλά ορφανά παιδιά τα οποία έτυχαν να έχουν σταθερούς προστάτες, αναπτύχθηκαν πολύ πιο ομαλά από αυτά που δεν είχαν την ίδια τύχη.

Μέσα στις φυλακές, στα ψυχιατρεία, στα αναμορφωτήρια και στα σχολεία, βρίσκονται άτομα με δυσπροσαρμοστικότητα η οποία οφείλεται στην έλλειψη αγάπης και στην απόρριψη. Οι συνηθέστερες αντιδράσεις

στην έλλειψη αγάπης και στην απόρριψη, την οποία βιώνει ένα άτομο κατά την παιδική ηλικία, μπορεί να είναι το μίσος, ο θυμός, η έλλειψη ενδιαφέροντος για τους άλλους και η ανικανότητα τους να δημιουργήσουν σχέσεις αμοιβαίας ικανοποίησης.

Όταν το παιδί μεγαλώνει σ' ένα οικογενειακό περιβάλλον όπου κυριαρχούν οι συγκρούσεις, οι διαμάχες και οι διαφωνίες, έχει την τάση να γίνεται αντικοινωνικό ή να παρουσιάζει συναισθηματικές διαταραχές. Οι συγκρούσεις μεταξύ των γονέων, η εχθρότητα μεταξύ τους αλλά και απέναντι στο παιδί είναι συμπεριφορές που επηρεάζουν τον ψυχισμό του παιδιού. Αυτή η επιθετικότητα που βιώνει μέσα στο οικογενειακό περιβάλλον του γίνεται τρόπος ζωής και ανάλογα θα συμπεριφερθεί και έξω από αυτό.

Όταν η ανάγκη του παιδιού για νέες εμπειρίες δεν ικανοποιείται κατά την παιδική ηλικία, τότε η διανοητική ικανότητα θα ανακοπεί. Μέσα από την καθημερινή επαφή του παιδιού με διάφορα γεγονότα, ερεθίσματα και καταστάσεις αποφεύγεται η απογοήτευση, η νευρικότητα και η απάθεια.

Τέλος, η ανάγκη για έπαινο και αναγνώριση είναι αυτή που καλύπτεται στα παιδιά, που καταφέρνουν να εντυπωσιάσουν τους γονείς και όχι μόνο. Είναι τα έξυπνα, τα δραστήρια και υγιή παιδιά. Αντίθετα τα βραδύνοα, τα συναισθηματικά παραμελημένα και τα δυσπροσάρμοστα παιδιά σχεδόν ποτέ δεν δέχονται από τους γύρω τους, έπαινο και αναγνώριση. Η διαρκής αυτή αποτυχία, ζημιώνει, ανεπανόρθωτα τον αυτοσεβασμό και τα κίνητρα συμπεριφοράς(Ανοιχτό Πανεπιστήμιο Αγγκλίας,1985).

«Ο Derek Wright αναφέρει πως μεταξύ των γονιών και του παιδιού πρέπει να υπάρχει μια στοργική σχέση αγάπης. Μέσα από αυτήν την οικογενειακή ατμόσφαιρα δημιουργείται το «σκηνικό» μέσα στο οποίο το παιδί θα μάθει αποτελεσματικότερα να λαμβάνει υπόψη του τις αντιδράσεις και τα συναισθήματα των άλλων, να αντιδρά δηλαδή με ενσυναίσθηση, η οποία δίνει σημαντικό κίνητρο για αλtruιστική συμπεριφορά. Ο ίδιος, αναφέρει πως οι γονείς πρέπει να φέρονται με συμπόνοια τόσο απέναντι στα παιδιά τους όσο και απέναντι στους άλλους, ώστε να αποτελούν ένα παράδειγμα αλtruιστικής συμπεριφοράς» (Herbert, 1989, σελ. 86).

Όταν οι γονείς επιτρέπουν την επιθετική συμπεριφορά των παιδιών τους και την ανταμοιβούν, ιδιαίτερα των αγοριών και δεν προσπαθούν να την ελέγξουν, τότε τα παιδιά αυξάνουν την επιθετικότητα τους. Όταν σε μια οικογένεια ο ένας από τους γονείς είναι αυστηρός και ο άλλος ελαστικός, τότε ασκούνται ιδιαίτερα αρνητικές επιδράσεις στα παιδιά.

Είναι περισσότερο πιθανόν ένα παιδί να μάθει να ελέγχει το θυμό και την επιθετικότητά του, όταν επικρατεί μια συνεπής πειθαρχία, συνδυασμένη με την ανάγκη και τη λογική και όταν οι γονείς δεν εκφράζουν θυμό προς τα παιδιά τους ή μεταξύ τους.

Σύμφωνα με τον Παρασκευόπουλος(1985) στην ολιγομελή οικογένεια υπάρχει μεγαλύτερη επικοινωνία, από ότι στις πολυμελές. Από τη μία η ολιγομελής οικογένεια είναι ένα σύστημα ποιότητας και εξατομικευμένης φροντίδας, ενώ από την άλλη η πολυμελής είναι ένα σύστημα μικρής ομάδας, που απαιτεί συνοργάνωση και προσαρμογή σε ποικίλους ρόλους και υποχρεώσεις. Επιπλέον, σε μια ολιγομελή οικογένεια οι γονείς είναι αυτοί που έχουν υποχρέωση και είναι

υπεύθυνοι για την επιβολή ποινών, για την πειθαρχία και την παροχή αμοιβών. Σε μια πολυμελή οικογένεια το ρόλο αυτό συνήθως αναλαμβάνουν τα αδέρφια. Η απόρριψη και η αποδοκιμασία μιας πράξης του παιδιού από τα αδέρφια του έχει διαπιστωθεί ότι στοιχίζει ψυχολογικά στο παιδί, περισσότερο από ότι στοίχιζε μια τέτοια αντίδραση από τους γονείς του.

Μια άλλη θεωρία που έχει διατυπωθεί και αναφέρεται στην αύξηση και εμφάνιση της επιθετικής συμπεριφοράς, είναι αυτής της προσκόλλησης. Σύμφωνα με τη θεωρία αυτή, η ετοιμότητα και η προθυμία της μητέρας για άμεση ανταπόκριση στις διάφορες σηματοδοτικές αντιδράσεις και ανάγκες του παιδιού, είναι δυνατόν να δημιουργήσουν την ανάπτυξη της προσκόλλησης. Μητέρες που ικανοποιούν κάθε ανάγκη του παιδιού, τη στιγμή που παρουσιάζεται η ανάγκη, έχουν κατά κανόνα παιδιά με τη λεγόμενη ασφαλή προσκόλληση, δηλαδή παρουσιάζουν έντονη προσκόλληση συνοδευόμενη με συναισθήματα ασφάλειας και σιγουριάς. Αντίθετα οι μητέρες που δεν αναγνωρίζουν τις ανάγκες του παιδιού και δεν δείχνουν προθυμία να τις ικανοποιήσουν, έχουν παιδιά με ανασφαλή προσκόλληση που αντιδρούν κυρίως με επιθετικότητα, διότι επιδιώκουν την προσοχή της μητέρας, χωρίς επιτυχία.

Η θεωρία της προσκόλλησης του παιδιού, έχει ερευνηθεί αρκετά και έχει αποδειχθεί ότι τα παιδιά που με την επιθετικότητα πετύχαιναν το σκοπό τους, όταν μεγάλωναν μείωναν αυτή την αντίδραση, ενώ τα παιδιά που παρουσίαζαν την ανασφαλή προσκόλληση, οι γονείς τους με τη μη ικανοποίηση των αναγκών των παιδιών τους, διαιώνιζαν αυτή τους την συμπεριφορά(Παρασκευόπουλος, 1985).

Η μη ανεκτική μητέρα δεν παραδέχεται καμιά μορφή επιθετικής συμπεριφοράς στο παιδί της και επιχειρεί με κάθε τρόπο να το αποτρέψει. Το παιδί αυτό, όπως και των άλλων μητέρων, εκπληρώνει την προσδοκία της μητέρας του χωρίς όμως ποτέ να απελευθερωθεί από την επιθετικότητα του. Αυτή ακριβώς η διάσταση της ανεκτικότητας είναι ένα μέτρο κατά πόσο η μητέρα ουδετεροποιεί ή παρεμποδίζει εκ των προτέρων την επιθετικότητα του παιδιού της.

Πολλές έρευνες έχουν αποδείξει πως περισσότερο ανεκτικοί στην επιθετική συμπεριφορά των παιδιών τους, είναι οι άνδρες σε σύγκριση με τις γυναίκες. Σύμφωνα με την άποψη της Presnelou.C: «πολλές σύζυγοι παραπονιούνται στους άνδρες τους, γιατί εκείνοι δεν αναλαμβάνουν καμιά ευθύνη για την τιμωρία των παιδιών τους ή γιατί έχουν τη τάση να είναι πολύ επιεικής μαζί τους» (Βουιδάσκη, 1987, σελ.95-96).

«Σε αντίθεση με τη μη ανεκτική, μια φιλελεύθερη μητέρα, που υποκινεί το παιδί της να εκδηλώσει την επιθετικότητα του με την υπόσχεση ότι δεν θα το τιμωρήσει για αυτό, δε θα βοηθήσει πολύ να απαλλαγεί από το φόβο του για την επιθετικότητα του. Αυτό όμως θα το πετύχει η μητέρα εκείνη, η οποία κατά τη γνώμη της υπολογίζει πως με την εκδήλωση της επιθετικότητας του θα κάνει τη συμπεριφορά του παραδεκτή» (Βουιδάσκη, 1987, σελ.95-96).

Ένας πολύ σημαντικός παράγοντας στην εμφάνιση παιδικής επιθετικότητας, είναι η έλλειψη ύπνου. Τα επιστημονικά δεδομένα δείχνουν ότι η ανεπάρκεια ύπνου δημιουργεί δυσκολίες συγκέντρωσης προσοχής, οδηγεί στην κούραση, προκαλεί δυσκολίες στον έλεγχο των

συναισθημάτων και των παρορμήσεων, δυστροπία και συναισθηματική αστάθεια.

Σαν ενισχυτικοί παράγοντες επιθετικής συμπεριφοράς, μπορούν να αναφερθούν και μερικοί περιβαλλοντικοί παράγοντες, τους οποίους οι γονείς έχουν την δυνατότητα ν' αλλάξουν, όπως η στενότητα του χώρου, η υπερβολική ζέστη και ο υπερβολικός θόρυβος(Πιάνος,1998).

Η τιμωρία ή η ποινή συνιστά ένα είδος «πρόστιμου», το οποίο επιβάλλεται σε κάποιο πρόσωπο για την ανάρμοστη συμπεριφορά του ή για την παράβαση ορισμένων κανόνων. Οι κανόνες αυτοί, όταν πρόκειται για παιδιά, καθορίζονται από τους γονείς τους, οι οποίοι και ενδιαφέρονται για τη πιστή τήρησή τους. Σε περιπτώσεις παραβάσεων επιβάλλουν και τις ανάλογες τιμωρίες, τις ποινές που εκείνοι κρίνουν αναγκαίες, για να διορθώσουν ή για να προλάβουν χειρότερες μορφές παιδικής συμπεριφοράς. Η τιμωρία δεν διορθώνει, αλλά αντίθετα απειλεί, περιφρονεί και βλάπτει τον παραβάτη. Υπάρχουν ψυχολόγοι, που χαρακτηρίζουν την τιμωρία του παιδιού ως πράξη μίσους και αδικίας, ανίκανη να το κάνει καλύτερο. Αντίθετα μάλιστα το παιδί που τιμωρείται θα γίνεται συνεχώς χειρότερο, αλλά και αργότερα, ως πατέρας ή ως μητέρα, θα τιμωρεί τα παιδιά του διαιωνίζοντας, έτσι τον «κύκλο του μίσους» (Κρασανάκης,1992,σελ.153-154).

Με την τιμωρία το παιδί, συμπεριφέρεται πολύ διαφορετικά και όλοι οι ανεπιθύμητοι τρόποι συμπεριφοράς του ενισχύονται, εφόσον δίνεται στις ανάρμοστες πράξεις του περισσότερη προσοχή. Με τη τιμωρία αυτών των πράξεων από τη μητέρα του ενεργοποιείται η συμπεριφορά της μέσα από την εκδήλωση της επιθετικότητας του. Στη συνέχεια, το παιδί με την τιμωρία νιώθει ανασφάλεια, περισσότερο

απωθημένο και τραυματισμένο ψυχικά, γιατί πάσχει από μια άλλη ματαίωση, πράγμα που το οδηγεί σε συνεχή επιθετικότητα. Σύμφωνα με τον Dieckmann.J: το πρόσωπο που βιώνει ματαίωση, δεν πετυχαίνει πάντοτε να επανακτήσει την προσωπική του ισορροπία. Σ' αυτή τη περίπτωση αντιδρά σε ξεσπάσματα θυμού και αισθήματα μίσους (Βουιδάσκη,1987).

Οι Patterson και οι συνεργάτες του στο Κέντρο Κοινωνικής Μάθησης του Oregon, παρατηρώντας με κάθε λεπτομέρεια τη συμπεριφορά επιθετικών παιδιών στο περιβάλλον του σπιτιού, διαπίστωναν ότι οι οικογένειές τους διέφεραν από τις οικογένειες των «φυσιολογικών» παιδιών σε πολλά σημεία:

Οι γονείς των επιθετικών παιδιών, παρουσίαζαν έλλειψη συνέπειας στους τρόπους πειθαρχίας των παιδιών τους

Παρόλο που οι γονείς χρησιμοποίησαν πολύ συχνά την τιμωρία, αυτή ήταν αναποτελεσματική, είτε επειδή δεν συσχετιζόταν με το παράπτωμα, είτε επειδή οι ίδιοι τελικά ενέδιναν στις απαιτήσεις των παιδιών, όταν αυτά αντιδρούσαν με επιθετικότητα στην επιβολή της

Υπήρχε έλλειψη επίβλεψης ή ελέγχου. Τα επιθετικά παιδιά έμεναν συχνά μόνα τους στο σπίτι. (Herbert,2000).

Τέλος, θα ήταν χρήσιμο να αναφερθούν οι παράγοντες που συμβάλλουν στην ανάπτυξη της παιδικής επιθετικότητας όπως αυτοί παρατίθενται στην εργασία της Ιωάννας Κάκκου:

α) Διαλυμένες οικογένειες

β) Κοινωνικό-Οικονομική στέρηση

γ) Οικογενειακές σχέσεις και πειθαρχία:

i) Επικοινωνία των γονέων, διαμάχες, ένταση και δυσαρμονία

- ii) έλλειψη στοργής και υπερπροστασία
- iii) Έλλειψη στοργής και υπερπροστασία
- iv) Κακοποίηση, παραμέληση και γονεϊκές διαταραχές
- v) Έλλειψη ελέγχου και ενδιαφέροντος
- vi) Απόρριψη
- vii) Οικογενειακή πειθαρχία
- δ) Εγκληματικότητα εντός της οικογένειας.

(Τελικό κείμενο όπου υποβλήθηκε στο Πανεπιστήμιο του Εδιμβούργου για απόκτηση Masters of Science, 1994).

Όσον αφορά το Κοινωνικό-οικονομικό επίπεδο των γονέων και πως αυτό επηρεάζει τη συμπεριφορά και το χαρακτήρα γενικότερα του παιδιού, στην ίδια εργασία παρατηρείται ότι, το κοινωνικό-οικονομικό επίπεδο της οικογένειας επηρεάζει την ανάπτυξη του παιδιού, τις επιλογές του μέλλοντος και τις κοινωνικές του δραστηριότητες. Σύμφωνα με τους West and Farrington (1973) δεν υπάρχει σχέση μεταξύ των δραστηριοτήτων του πατέρα και της παιδικής παραβατικότητας, αλλά συνέδεσαν την παραβατικότητα των παιδιών με το χαμηλό οικογενειακό εισόδημα, την φτώχεια και τις παραμελήσεις. Όλα αυτά που προαναφέρθηκαν έχουν ως αποτέλεσμα να υπάρχει στο σπίτι δυσαρμονία και συγκρούσεις.

Τα οικονομικά, λοιπόν, προβλήματα των γονέων δεν τους επιτρέπουν να προσφέρουν στα παιδιά τους την ασφάλεια και τη φροντίδα που έχουν ανάγκη, όπως επίσης αγνοούν τα προβλήματα των παιδιών τους.

Σ'ένα τέτοιο οικογενειακό περιβάλλον το παιδί μαθαίνει στη μη διεκδίκηση ενός καλύτερου επιπέδου διαβίωσης, συμβιβάζεται και δεν το

διέπει η φιλοδοξία. Συνήθως τα παιδιά αυτών των οικογενειών μαθαίνουν να ζουν μέσα στην παραβατικότητα.

Σαφώς, το χαμηλό κοινωνικό-οικονομικό επίπεδο της οικογένειας, αποτελεί έναν παράγοντα που πιθανόν να συμβάλλει στην παιδική επιθετικότητα και παραβατικότητα χωρίς όμως αυτό να αποτελεί κανόνα. Πολλές φορές φτωχές οικογένειες μεγαλώνουν σωστούς και χρήσιμους για την κοινωνία πολίτες (τελικό κείμενο όπου υποβλήθηκε στο Πανεπιστήμιο του Εδιμβούργου για απόκτηση Masters of Science, 1994).

3.2.1 Η αρνητική επίδραση του διαζυγίου στην εμφάνιση παιδικής επιθετικότητας

Το διαζύγιο είναι ένα ψυχοκοινωνικό φαινόμενο της εποχής μας, που φθάνει σε μεγάλα ποσοστά στις ανεπτυγμένες χώρες. Το πρόβλημα του διαζυγίου είναι πρόβλημα του ίδιου του γάμου και εξαρτάται από την αξία που του δίνεται, από το βαθμό της αποδοχής και από τις επιπτώσεις που φέρει στους γονείς και στα παιδιά. Το διαζύγιο είναι ένα προσωπικό ζήτημα των δύο συζύγων, ως λύση των προβλημάτων τους ή αποτέλεσμα της μη συνεννόησης και έλλειψης επικοινωνίας μεταξύ τους. (Χριστοδούλου,Κονταξάκης,Οικονόμου,2000).

Τα παιδιά έχουν ανάγκη και τους δύο γονείς σε όλα τα στάδια της ψυχοσυναισθηματικής και ψυχοσεξουαλικής τους εξέλιξη. Οι πιο συνηθισμένες εκδηλώσεις που παρουσιάζουν τα παιδιά μετά το διαζύγιο είναι: έντονες διαταραχές της συμπεριφοράς, αντικοινωνική συμπεριφορά, κατάθλιψη και επιθετικότητα, οι οποίες έχουν πάντα σχέση με την ηλικία και το στάδιο ανάπτυξής τους. Το βασικότερο είναι

ότι το διαζύγιο ισοδυναμεί για το παιδί με διαδικασίες απώλειας. Το αποτέλεσμα της παραπάνω διαδικασίας είναι αυτό που αποκαλείται άγχος αποχωρισμού και οι αντιδράσεις του θρήνου μοιάζουν με αυτές της απώλειας-θανάτου γονέα.

Σύμφωνα με έρευνες που έγιναν σε 96 οικογένειες οι οποίες είχαν πάρει διαζύγιο, μελετήθηκαν οι μακροχρόνιες επιδράσεις που έχει ο χωρισμός των γονέων στη ψυχολογική ανάπτυξη του παιδιού, με συνεντεύξεις, προσωπικές εκθέσεις, ψυχολογικά tests και συστηματικές παρατηρήσεις, σε διάστημα 2 μηνών, 1 έτους και 2 ετών μετά το διαζύγιο. Η επίδραση του διαζυγίου των γονέων ιδιαίτερα στα αγόρια ήταν εμφανής. Ένα χρόνο μετά το διαζύγιο, τα αγόρια παρουσίαζαν μεγαλύτερη φυσική επιθετικότητα και έλλειψη ελέγχου της συμπεριφοράς τους στο σπίτι και στο σχολείο.

Δύο χρόνια μετά το χωρισμό των γονέων, τα πιο πολλά αγόρια έδειχναν πιο θηλυπρεπή συμπεριφορά και ήταν λιγότερο ώριμα.

Η φυσική τους επιθετικότητα μετατράπηκε σε εκφραστική (Κακαβούλης, 1990,σελ.144-145).

Στα παιδιά σχολικής ηλικίας, το διαζύγιο των γονέων μπορεί να επηρεάσει δυσμενώς, την όρεξη για εργασία, την ανάπτυξη κοινωνικότητας και των σχέσεων με τα συνομήλικα παιδιά. Δεν ενοχοποιούν τον εαυτό τους για την απόφαση των γονέων τους να χωρίσουν, όπως τα παιδιά προσχολικής ηλικίας, αλλά διακατέχονται από φόβο μήπως εγκαταλειφθούν από τους γονείς τους και νιώθουν οργή για την απόφαση αυτή(Κακαβούλης, 1990,σελ145-146).

Τα παιδιά απέναντι στο διαζύγιο διαμορφώνουν δυο τακτικές. Υπάρχουν τα παιδιά που υιοθετούν στάση επιθετική, στάση

νευρικότητας και στάση αντίθεσης απέναντι στους γονείς και στο υπόλοιπο περιβάλλον τους. Είναι τα παιδιά που δεν θέλουν να κάνουν παρέα με τους φίλους τους, αισθάνονται ταπεινωμένα, μειωμένα, δεν θέλουν να πάνε στο σχολείο. Είναι παιδιά με ανασφαλή προσωπικότητα, που δεν μπορούν να συγκεντρωθούν για να μπορέσουν να ανταποκριθούν στις απαιτήσεις του σχολείου. Δίπλα σε αυτά υπάρχουν τα παιδιά που υιοθετούν μια στάση μοιρολατρίας, παθητικότητας, μελαγχολίας, κλείνονται στον εαυτό τους, δεν μιλάνε, δίνουν την εντύπωση πως δεν παίρνουν μέρος, ενώ είναι φανερό ότι είναι αρκετά δυστυχισμένα.

«Τα ερευνητικά δεδομένα που είναι διαθέσιμα σχετικά με τις μακροπρόθεσμες συνέπειες του διαζυγίου στην ανάπτυξη του παιδιού είναι πενιχρά και δύσκολο να αξιολογηθούν. Οι Mc Cords, διαπίστωσαν ότι οι διαλυμένες οικογένειες, προκαλούσαν σημαντικά λιγότερα προβλήματα, από ότι οι οικογένειες, που οι γονείς δεν είχαν μεν χωρίσει, αλλά στις οποίες επικρατούσε η αδιαφορία και οι καυγάδες. Φαίνεται ότι αυτό που έχει καταστροφικές συνέπειες για το παιδί είναι η αλλοίωση, η παραμόρφωση των σχέσεων περισσότερο, παρά η διακοπή των συναισθηματικών σχέσεων. Άλλα διαζύγια, δυστυχώς, συνοδεύονται από πολλές διαμάχες, έχθρες καθώς και βία. Τα παιδιά που είναι μάρτυρες σε σκηνές εχθρότητας μεταξύ των γονέων τους, υποφέρουν από άλυτες συγκρούσεις πίστης και απόλυτης απόγνωσης» (Herbert, 1996,σελ.295-296).

3.3 Η επιθετικότητα που εκδηλώνουν τα παιδιά στο χώρο του σχολείου

Εισαγωγή

Όπως και η οικογένεια, έτσι και το σχολείο θεωρείται μια πρωτογενής ομάδα κοινωνικοποίησης που αντιπροσωπεύει μια από τις σημαντικότερες αλλαγές στον τρόπο ζωής των παιδιών. Τα παιδιά αντιμετωπίζουν ψυχολογικές δυσκολίες, οι οποίες μπορεί να εκδηλωθούν από τις πρώτες κιόλας ημέρες της φοίτησης τους. Για τα περισσότερα παιδιά, η φοίτηση στο σχολείο αποτελεί την πρώτη τους εμπειρία παρατεταμένης απομάκρυνσης από το σπίτι. Τα παιδιά με την είσοδο τους στο σχολείο, μεταφέρονται από ένα σχετικά «κλειστό», σύστημα, όπου οι κανόνες και οι απαιτήσεις του είναι γνωστές και προβλέψιμες, σε ένα σύστημα «ανοιχτό», όπου η ζωή, τις πρώτες τουλάχιστον εβδομάδες, είναι γεμάτη από απροσδόκητα, απρόβλεπτα και δυσάρεστα γεγονότα. Η σχολική ζωή προβάλλει στα παιδιά απαιτήσεις, ιδιαίτερα όσον αφορά τη συγκέντρωση της προσοχής τους, την ικανότητα να εργάζονται ως την ολοκλήρωση της εργασίας που κάθε φορά αναλαμβάνουν, οι οποίες τους είναι ουσιαστικά πρωτόγνωρες (Herbert, 1998).

3.3.1 Συχνότητα και αιτίες εμφάνισης της επιθετικότητας στο σχολείο

Τελευταία όλο και πιο συχνά τα Μ.Μ.Ε προβάλλουν περιστατικά βίας στο σχολείο. Στη Νορβηγία, σε μία από τις σχετικές έρευνες, βρέθηκαν ότι ένας στους επτά μαθητές συμμετέχουν σε πράξεις βίας και

θυματοποίησης. Βέβαια μπορεί το 85% των μαθητών να μην εκδηλώνουν έντονη επιθετικότητα, να μην είναι οι ίδιοι θύτες ή θύματα, είναι όμως μάρτυρες επιθετικών συμπεριφορών και μάλιστα δεν παρεμβαίνουν από φόβο μήπως, αν μιλήσουν ή παρέμβουν, γίνουν και οι ίδιοι θύματα. Όταν τα προβλήματα αυτά είναι έντονα, οι μαθητές στην πλειοψηφία τους περνούν τη σχολική μέρα με φόβο και συναισθήματα ανασφάλειας για τον εαυτό τους, παραμένουν μέσα στην τάξη ή αποφεύγουν το παιχνίδι, για να μη γίνουν οι ίδιοι θύμα ή καταφεύγουν σε απουσίες.

Στις Η.Π.Α, σύμφωνα με στοιχεία της Εθνικής Εταιρίας Σχολικών Ψυχολόγων (N.A.S.P), εκτιμάται ότι 160.000 μαθητές απουσιάζουν κάθε μέρα εξαιτίας της επιθετικότητας των συμμαθητών τους. Αυτός ο φόβος αυξάνει συνεχώς, επειδή δε βρίσκουν κατάλληλη βοήθεια να τα εκδηλώσουν ή επειδή πιστεύουν ότι το σχολείο δεν είναι σε θέση να τους προστατεύσει. Νιώθουν αβοήθητοι, φοβισμένοι, εγκατελειμμένοι, κρύβονται, έχουν σωματικά συμπτώματα ή αρνούνται το σχολείο.

Σε σχετική ερώτηση στο ερωτηματολόγιο της έρευνας του Παιδαγωγικού Ινστιτούτου, σχετικά με το, σε ποίον απευθύνεται ο μαθητής, όταν γίνεται θύμα μιας επίθεσης, οι απαντήσεις είναι ιδιαίτερα ενδιαφέρουσες.

Τα αποτελέσματα δίνουν ένα μεγάλο ποσοστό μαθητών να απευθύνονται στους γονείς, ενώ οι εκπαιδευτικοί ως αποδέκτες παραπόνων παρουσίαζαν μικρό ποσοστό προτίμησης.

Συγκεκριμένα τα ποσοστά στις απαντήσεις που έδωσαν παιδιά σχολικής ηλικίας έδειξαν:

22,7% απευθύνονται στο δάσκαλο/διευθυντή

76,7% απευθύνονται στους γονείς

15,9% απευθύνονται στους φίλους

8,4% σε κανέναν

1,0% άλλο

Στο πλαίσιο της έρευνας αυτής καταγράφηκαν φαινόμενα βίας από όλες τις κατηγορίες που αναφέραμε πιο πάνω. Στο επίπεδο των μαθητών παρατηρηθήκαν μορφές βίας κατά πρόσωπου, οι οποίες σχετίζονται με χαμηλή επίδοση, αλλά και με την έλλειψη αλληλοσεβασμού μεταξύ των εκπαιδευτικών (Παιδαγωγικό Ινστιτούτο, 2000).

3.3.2 Ορισμένα χαρακτηριστικά που συνδέονται με το είδος και τη συχνότητα της επιθετικής συμπεριφοράς των παιδιών σχολικής ηλικίας

Ο μέσος όρος της βαθμολογίας του στα μαθήματα και ο μέσος χρόνος μελέτης των μαθημάτων του σχολείου: Όσο υψηλότερη βαθμολογία έχουν τα παιδιά στα μαθήματα και όσο περισσότερο χρόνο επενδύουν στο διάβασμα των μαθημάτων, τόσο λιγότερες επιθετικές πράξεις εκδηλώνουν.

Η αυτοεκτίμηση του μαθητή: Όσο καλύτερη εικόνα για τον εαυτό του έχει ο μαθητής, τόσο λιγότερο αναμένεται ότι θα είναι αποδέκτης επιθετικών πράξεων.

Τρόπος αντιμετώπισης των προβλημάτων τους: Οι μαθητές που εκδηλώνουν ότι, όταν έχουν ένα πρόβλημα, είτε το αποφεύγουν είτε αποφεύγουν να ζητήσουν από τους γονείς τους βοήθεια, για να το αντιμετωπίσουν, εκδηλώνουν περισσότερες επιθετικές πράξεις.

Η σημασία της θρησκείας για το μαθητή: Οι μαθητές που εκδηλώνουν ότι η θρησκεία παίζει σημαντικό ρόλο στη ζωή τους, διαπράττουν λιγότερες επιθετικές πράξεις. (Παιδαγωγικό Ινστιτούτο,2000).

3.3.3 Αίτια επιθετικής συμπεριφοράς στους δασκάλους

Ο δάσκαλος παίζει μετά τους γονείς έναν πολύ καθοριστικό ρόλο στην κοινωνικοποίηση του παιδιού. Έχει τεράστια επίδραση πάνω στο παιδί, επειδή είναι ώριμος άνθρωπος, έχει διαμορφωμένη προσωπικότητα με ξεκαθαρισμένες πεποιθήσεις και ένα ιδιαίτερο τρόπο ζωής. Σε αυτή του ακριβώς την προσπάθεια, να συντελέσει στην κοινωνικοποίηση του παιδιού, είναι δυνατόν να έρθει αντιμέτωπος με την άρνηση, την απογοήτευση και άλλες δυσκολίες, που μπορεί να τον οδηγήσουν στην επιθετική συμπεριφορά.

Η αδιαφορία- ίσως και η αδυναμία- ενός μαθητή για μάθηση παρά το σφοδρό ενδιαφέρον του δασκάλου ή η επιμονή του σε μια απαράδεκτη συμπεριφορά παρά τις επανειλημμένες συστάσεις οδηγούν μερικές φορές το δάσκαλο στο «στιγματισμό» του μαθητή και σε επιθετικές ενέργειες. Ο δάσκαλος θεωρεί το μαθητή π.χ. επιθετικό και τεμπέλη, διαφοροποιεί λοιπόν τις προσδοκίες του από αυτόν ανάλογα μ' αυτή την εξέλιξη. Έτσι ο μαθητής, που βλέπει πως ο παιδαγωγός του τον απωθεί και τον ειρωνεύεται, κλείνεται στον εαυτό του

απογοητευμένος ή ενισχύει την προκλητική του συμπεριφορά με επιθετικότητα(Παιδαγωγικό Ινστιτούτο,2000).

3.3.4 Μορφές επιθετικότητας στο σχολείο

Η βίαιη, επιθετική συμπεριφορά ενός ατόμου ή μιας ομάδας εκδηλώνεται ποικιλόμορφα, σύμφωνα με την ακόλουθη ομαδοποίηση:

- **Βία κατά πρόσωπο**
- **Βία κατά της περιουσίας και βανδαλισμοί και**
- **Βία που στρέφεται συνειδητά όχι εναντίον του ίδιου του ατόμου**

Μια μορφή βίας που απασχολεί ιδιαίτερα τους ερευνητές και εμφανίζεται συχνά στο σχολείο είναι ο εκφοβισμός ή θυματοποίηση. Ο Olweus ορίζει ως εκφοβισμό ή θυματοποίηση την κατάσταση στην οποία ο μαθητής εκτίθεται επανειλημμένα και για κάποιο χρονικό διάστημα σε αρνητικές πράξεις άλλου ή άλλων μαθητών, που εκδηλώνονται ως μορφές επιθετικής συμπεριφοράς.

Κατά τη θυματοποίηση μεταξύ θύτη και θύματος αναπτύσσεται ανισορροπία δύναμης (συναισθηματικής, σωματικής, γνωστικής), ώστε το θύμα δεν μπορεί να αμυνθεί, με αποτέλεσμα η θυματοποίηση να εντείνει την ανισότητα. Το θύμα αναστατώνεται και εκδηλώνει τις εσωτερικές ψυχικές εντάσεις με απόσυρση, κλάμα, πόνο ή θυμό. Ο θύτης από την πλευρά του μένει ψυχρός. Δεν εκδηλώνει τα συναισθήματά του, αδιαφορεί για το θύμα, πιστεύει ότι το ίδιο το θύμα ευθύνεται για την επίθεση και ότι του αξίζει να υποφέρει, νιώθει δικαιωμένος για ότι κάνει και θέλει σε όλες τις περιπτώσεις να είναι κερδισμένος, κάτι για το οποίο έχει και τη συμπαράσταση των φίλων του.

Η χαμηλή αυτοεκτίμηση στο σχολείο και σε άλλους όπου συχνάζουν παιδιά είναι συχνά η πηγή των συγκρούσεων. Κατανοούν τη σύγκρουση και τη βιώνουν μόνο ως μια πάλη, που πάντα καταλήγει σ' έναν κερδισμένο και σ' ένα χαμένο. Η θυματοποίηση ή η ταπείνωση του άλλου αποτελούν μερικές φορές τα μέσα που έχουν οι μαθητές, για να αναπληρώσουν την αυτοεκτίμησή τους και να αποκτήσουν κύρος μεταξύ των συνομηθών.

Επιθετική συμπεριφορά θεωρείται, όταν κάποιος εμπρόθετα:

Συγκρούεται ή προσπαθεί να χτυπήσει ή να τραυματίσει ή να δυσχεραίνει κάποιον σωματικά, λεκτικά ή με χειρονομίες αποκλείει κάποιον από την ομάδα και παρεμποδίζει την ολοκλήρωση των επιθυμιών κάποιου άλλου. (Παιδαγωγικό Ινστιτούτο, 2000).

3.4 Η αρνητική επίδραση της τηλεόρασης στην επιθετικότητα των παιδιών σχολικής ηλικίας

Η τηλεόραση είναι πραγματικά ένα από τα σημαντικότερα τεχνολογικά επιτεύγματα του αιώνα, που τώρα εκπνέει. Μπήκε και καθιερώθηκε οριστικά στην ζωή και στα σπίτια των ανθρώπων όλης της γής. Μπορεί να μεταδώσει, κυρίως στα παιδιά, τόσες καλές όσο και κακές γνώσεις και εμπειρίες και να επιδρά θετικά ή αρνητικά στη διαμόρφωση της κοινωνικής τους συμπεριφοράς. Μπορεί ακόμα να μεταφέρει με την προβολή των σκηνών βίας και επιθετικότητας πρότυπα αντικοινωνικής συμπεριφοράς καθώς και μεθόδους, τρόπους και τεχνικές για την εκδήλωση της στην καθημερινή τους κοινωνική ζωή. (Βουιδάσκης, 1992).

Πολλά από τα παιδιά που έχουν «τηλεοπτική εξάρτηση» είναι ήδη δυσπροσάρμοστα. Πολλοί θα μπορούσαν να υποστηρίξουν πως η τηλεόραση δεν είναι το μοναδικό μέσο προβολής βίαιων σκηνών και ότι ένα παιδί θα μπορούσε να παρακολουθήσει τέτοιες σκηνές στον κινηματογράφο, στα κόμικς, στα περιοδικά ή από τους γονείς τους, αυτό όμως δεν μπορεί να αποτελέσει επιχείρημα για να επιτραπεί η χωρίς έλεγχο παρακολούθηση τηλεόρασης από τα παιδιά (Herbert, 1996).

Η τηλεόραση με τις σκηνές βίας και επιθετικότητας προκαλεί βραχυπρόθεσμες επιδράσεις στην κοινωνική συμπεριφορά των παιδιών. Όλοι βέβαια ανησυχούν για την επιρροή που ασκεί πάνω στην επιθετικότητα των παιδιών η βία που βλέπουν στην τηλεόραση ή η βία που ενυπάρχει στα παιδικά πολεμικά παιχνίδια. Η βία αυτή, ανήκει στη σφαίρα του φανταστικού. Κατά πόσο όμως αυτό το φανταστικό επηρεάζει αρνητικά τη ψυχοσύνθεση του παιδιού και κατά πόσο η απαγόρευση εκ μέρους των γονιών της παρακολούθησης βίαιων σκηνών, μειώνει τη ροπή των παιδιών προς την επιθετικότητα.

Έρευνες που έγιναν στο Πανεπιστήμιο Stanford των Η.Π.Α., δεν μπόρεσε να βρει αποδείξεις ότι η επιθετικότητα στην τηλεόραση επηρεάζει και δημιουργεί βία, φόβο και επιθετικότητα σε ένα ήδη φυσιολογικό παιδί. Η έρευνα αυτή όμως έδωσε ενδείξεις ότι η τηλεόραση μπορεί να οξύνει κάποιο πρόβλημα που ήδη υπάρχει στο παιδί και ακόμη να δώσει ιδέες για εγκληματικές πράξεις σ' ένα παιδί που βρίσκεται στον ολισθηρό δρόμο της εγκληματικότητας. (Herbert, 1996).

Για τη μείωση της τηλεοπτικής βίας και επιθετικότητας απαιτείται η συνεργασία όλων των επιστημών και των επιστημόνων, που εμπλέκονται στη διαδικασία της τηλεοπτικής επικοινωνίας. Τα ζωντανά

και αληθινά πρότυπα, όπως οι γονείς, οι δάσκαλοι, τα μεγαλύτερα αδέρφια, οι συμμαθητές στο σχολείο, οι φίλοι στις φιλικές συντροφιές και στο παιχνίδι, καθώς και ο ευρύτερος κοινωνικός περίγυρος, διδάσκουν τα παιδιά περισσότερο από τα χειρότερα τηλεοπτικά πρότυπα (Βουιδάσκη,1992).

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 4

4.1. Μέθοδοι πρόληψης και αντιμετώπισης της επιθετικότητας του παιδιού από τους γονείς.

Η επιθετικότητα του παιδιού είναι συχνά η μακροπρόθεσμη συνέπεια των στάσεων των γονέων και του τρόπου ανατροφής του παιδιού. Έχει διαπιστωθεί ότι ο συνδυασμός χαλαρής πειθαρχίας και εχθρικής στάσης εκ μέρους και των δύο γονέων δημιουργεί στα παιδιά μία έντονα επιθετική και ελάχιστα ελεγχόμενη συμπεριφορά.

Ο τρόπος ανατροφής του παιδιού, ο οποίος δημιουργεί τα πιο επιθετικά παιδιά, είναι όταν οι γονείς αποδοκιμάζουν την επιθετικότητα, αλλά όταν το παιδί παρουσιάζει επιθετική συμπεριφορά, το τιμωρούν με σωματικές τιμωρίες ή το φοβερίζουν με διάφορες απειλές. Αυτή η «αντεπίθεση» εκ μέρους των γονέων, αν και μπορεί να είναι βραχυπρόθεσμα αποτελεσματική, εντούτοις φαίνεται να προκαλεί στο παιδί ακόμη πιο έντονη επιθετικότητα, η οποία κάποια μέρα θα ξεσπάσει. Επίσης έντονη επιθετικότητα παρουσιάζει το παιδί που μεγαλώνει σ'ένα οικογενειακό περιβάλλον, όπου οι γονείς δείχνουν ανοχή στα επιθετικά ξεσπάσματα του παιδιού τους, αδιάφορο αν τα ξεσπάσματα αυτά στρέφονται εναντίον των ίδιων των γονέων ή στρέφονται εναντίον άλλων.

Οι γονείς, που από τη μία μεριά δείχνουν ανοχή και από την άλλη καταφεύγουν σε σωματικές τιμωρίες, καλλιεργούν με τη συμπεριφορά τους αυτή την επιθετικότητα στο παιδί τους. Οι γονείς που αποδοκιμάζουν την επιθετικότητα και που προσπαθούν να την

περιστείλουν - με οποιονδήποτε τρόπο, εκτός βέβαια της σωματικής τιμωρίας, έχουν τη μικρότερη πιθανότητα τα παιδιά τους, να είναι επιθετικά.

Το καλύτερο αντίδοτο για την μακροπρόθεσμη αποφυγή της επιθετικής συμπεριφοράς είναι ένα στοργικό και ανεκτικό οικογενειακό περιβάλλον, μέσα στο οποίο το παιδί γνωρίζει ότι η επιθετικότητα δεν είναι ο καταλληλότερος τρόπος για να πετύχει τους στόχους του και μέσα στο οποίο μπορεί σαφώς να διακρίνει τα όρια που δεν θα πρέπει επουδενί να υπερβεί. Βέβαια, οι δύο γονείς δεν εμφανίζουν πάντα ένα «ενιαίο μέτωπο» στη στάση τους και στη συμπεριφορά τους απέναντι στα παιδιά. Όπου υπάρχουν μεταξύ των γονέων διαφορές στις μεθόδους πειθάρχησης, το παιδί δυσκολεύεται, εξαιτίας αυτών των ασυνεπειών και αντιφάσεων, να καταλάβει τι ακριβώς περιμένουν οι άλλοι από αυτό.

Το ερώτημα λοιπόν είναι τι πρέπει να κάνουν οι γονείς όταν διαπιστώσουν ότι το παιδί τους παρουσιάζει έντονη επιθετικότητα, παρόλο που οι ίδιοι ούτε υπερβολική ανοχή προς την επιθετικότητα του παιδιού δείχνουν ούτε σωματικές τιμωρίες χρησιμοποιούν. Στην περίπτωση αυτή οι γονείς πρέπει να επανεξετάσουν τους περιορισμούς που επιβάλλουν στο παιδί. Αν οι περιορισμοί αυτοί είναι λογικοί. Ενδεχομένως, τα «πρέπει» και τα «μη» είναι αλόγιστα και οδηγούν σε συγκρούσεις και δημιουργούν καταπιεστική ατμόσφαιρα.

Οι γονείς θα ήταν χρήσιμο να αναρωτηθούν ποια είναι η δική τους στάση απέναντι στην επιθετικότητα και πως νοιώθουν απέναντι στο παιδί τους. Μερικοί γονείς είναι πολύ περισσότερο επιθετικοί από όσο οι ίδιοι νομίζουν και ομολογούν, και αυτή τους την επιθετικότητα. Όπως και στην εργασία αναφέρθηκε τα παιδιά διαμορφώνουν τη δική τους

συμπεριφορά, λαμβάνοντας ως πρότυπο τη συμπεριφορά των γονέων τους.

Κάποιοι γονείς ανησυχούν, φοβούνται μήπως η επιθετική συμπεριφορά των παιδιών του ενταθεί και τελικά εξελιχθεί σε αντικοινωνικότητα. Γι'αυτό προσπαθούν να καταπνίξουν και την παραμικρή εκδήλωση επιθετικής συμπεριφοράς. Η στάση αυτή μπορεί να οδηγήσει σε υπερβολική υποτακτικότητα, γιατί το παιδί φθάνει να διακατέχεται από έντονο φόβο μήπως και εκδηλώσει θυμό. Άλλοι γονείς, δεν βάζουν κανένα εντελώς όριο στις παρορμήσεις του παιδιού, πράγμα που είναι εξίσου βλαβερό, όπως και το άλλο άκρο. Τα παιδιά νιώθουν μεγάλη ανασφάλεια μπροστά στις πρωτόγονες ορμές τους, ιδιαίτερα όταν δεν υπάρχει καμιά σταθερή κατευθυντήρια αρχή που θα τα βοηθήσει να κρίνουν μέχρι ποιο σημείο μπορούν κάθε φορά να φτάσουν.

Εν κατακλείδι, θα ήταν χρήσιμο όλοι οι γονείς να κατανοήσουν πως με την τιμωρία το παιδί μαθαίνει να τιμωρεί. Με τα κατσαδιάσματα μαθαίνει πως να κατσαδιάζει. Δείχνοντάς του όμως κατανόηση, το μαθαίνουμε να καταλαμβάνει τους άλλους. Βοηθώντας το, το μαθαίνουμε να βοηθάει τους άλλους και όταν συνεργαζόμαστε μαζί του, το μαθαίνουμε να συνεργάζεται. (M. Herbert, 1998, σελ. 47-51).

4.2. Τρόποι αντιμετώπισης της επιθετικότητας από το σχολείο.

Όπως συμβαίνει στην οικογένεια έτσι και στο σχολείο, η συμπεριφορά του παιδιού επηρεάζεται αρνητικά, όταν οι δάσκαλοι γίνονται τιμωρητικοί. Όταν δηλαδή βάλουν κακή βαθμολογία, προσβάλλουν τους μαθητές τους, βάζουν εργασίες για τιμωρία, κάνουν

ειρωνικές παρατηρήσεις και όλα αυτά με σκοπό να τιμωρήσουν το παιδί για την επιθετική του συμπεριφορά. Αυτό έχει ως αποτέλεσμα τα παιδιά να γίνονται αντιδραστικά και επιθετικά, να αρνούνται ορισμένα μαθήματα αλλά και δασκάλους και ορισμένες φορές να αρνούνται και το ίδιο το σχολείο.

Απ'την άλλη μεριά και η ανεκτικότητα εκ μέρους των δασκάλων φαίνεται να μην ελαττώνει τις επιθετικές εκρήξεις του παιδιού αλλά αντίθετα να τις αυξάνει.

Πλήρη ανεκτικότητα επομένως ή αυστηρή τιμωρία δεν μπορούν να θεωρηθούν σωστοί τρόποι αντιμετώπισης της επιθετικής συμπεριφοράς του παιδιού. Οι δάσκαλοι δεν πρέπει να εμφανίζονται σαν παντοδύναμες μορφές καταπίεσης κάθε δικαιολογημένης αντίδρασης του παιδιού. Το δικαίωμα να μπορεί κανείς και επομένως και το παιδί να θυμώνει χωρίς φόβο ή αισθήματα ενοχής είναι σημαντικό και αναπαλλοτροίωτο όπως και τα άλλα. Ούτε η επιβολή δύναμης, αλλά ούτε και η υπερβολική διαλλακτικότητα θα φέρουν καλά αποτελέσματα γι'αυτό και οι ενήλικοι - δάσκαλοι και γονείς - θα πρέπει να σταματήσουν να πολεμούν, χωρίς όμως να υποχωρούν (Βουϊδασκης, 1987).

Θα μπορούσε όμως κάποιος ακόμα, να ισχυριστεί πως οι μικροσυγκρούσεις και οι επιθετικές τάσεις στο σχολικό χώρο μέσα σε λογικά πλαίσια χρειάζονται και εξυπηρετούν το σκοπό της αγωγής. Οι ευπρεπείς διαλογικές μικροσυγκρούσεις μεταξύ δασκάλου και μαθητών αλλά και των μαθητών μεταξύ τους δεν είναι τελείως απαράδεκτες στο χώρο του σχολείου, κι αυτό γιατί συντελούν στην ανάπτυξη ενός πνεύματος ετοιμότητας και εγρήγορσης.

4.2.1. Τρόποι αντιμετώπισης της επιθετικότητας από τους εκπαιδευτικούς - όπως αυτά προτείνονται από ενημερωτικό φυλλάδιο του Παιδαγωγικού Ινστιτούτου.

Ο Dan Olweus (1991) με τις έρευνές του ευαισθητοποίησε τη σχολική κοινότητα και τις κοινωνίες διεθνώς, τονίζοντας ότι το παραδοσιακό πρότυπο αντιμετώπισης της βίας και των συγκρούσεων από τους ενήλικες (εκπαιδευτικούς ή γονείς) είναι αναποτελεσματικό. Η παρέμβαση μπορεί να εξασφαλίσει εποικοδομητικά αποτελέσματα, αν ο εκπαιδευτικός σταθεί απέναντι στα παιδιά ως ενήλικας, με ικανότητες και εμπειρία στην αντιμετώπιση συγκρούσεων και είναι σε θέση:

α) Να διακρίνει πότε τα εμπλεκόμενα άτομα μπορούν να χειριστούν μόνα τους μία σύγκρουση και πότε υπάρχει πραγματικό πρόβλημα για το οποίο απαιτείται η παρέμβασή του.

β) Να χρησιμοποιεί τις κατάλληλες τακτικές παρέμβασης, με στόχο την αντιμετώπιση καθώς και τις αρχές επίλυσης της σύγκρουσης: το σεβασμό, την ανοχή, την κατανόηση των διαφορών.

Είναι λοιπόν σημαντικό για την αποτελεσματική παρέμβαση και αντιμετώπιση περιπτώσεων επιθετικότητας και συγκρούσεων στο σχολείο να αλλάξει ο εκπαιδευτικός πρότυπο συμπεριφοράς και να κατανοήσει ότι:

α) Όλες οι επιθετικές συμπεριφορές δεν είναι ίδιες.

β) Όλοι οι άνθρωποι δεν αντιμετωπίζουν με τον ίδιο τρόπο τις καταστάσεις σύγκρουσης, αλλά έχουν προσωπικό τρόπο παρέμβασης και ότι

γ) Το προτεινόμενο πρότυπο στηρίζεται σε δεξιότητες και σε αρχές επίδοσης του προβλήματος, που μπορούν να αποτελέσουν αντικείμενο εκμάθησης.

Κάθε ενήλικας έχει το δικό του τύπο προσωπικότητας ή χαρακτηριστικό τρόπο αντιμετώπισης ως προς την επίλυση συγκρούσεων. Είναι φανερό ότι δεν υπάρχει ένας μοναδικός τρόπος αντιμετώπισης, κατάλληλος για όλες τις περιπτώσεις σύγκρουσης και για όλους τους μαθητές.

Αναφέρονται παρακάτω, ενδεικτικά στάσεις - τρόποι αντιμετώπισης των ενηλίκων κατά την εμφάνιση μορφών επιθετικότητας:

i) Τιμωρητική και αυταρχική στάση

ii) Διδακτική στάση.

iii) Στάση παραγνώρισης

iv) Στάση συμβιβασμού

v) Στάση κατευνασμού

vi) Στάση επίλυσης προβλήματος

Γι' αυτό ο εκπαιδευτικός χρειάζεται να γνωρίζει ποιος είναι ο χαρακτηριστικός τρόπος αντιμετώπισης από τον ίδιο και ποιοι άλλοι στο σχολείο έχουν τρόπους αντίδρασης και συμπληρώνουν τον δικό του. Έτσι, θα μπορεί ο ίδιος να παρεμβαίνει κατάλληλα ή να ζητά τη συμπαράσταση από άλλον ενήλικα με τρόπο πιο κατάλληλο στην κάθε περίπτωση. Η επιλογή του κατάλληλου τρόπου αντιμετώπισης είναι σημαντικός παιδαγωγικός παράγοντας, που παραδειγματίζει τους μαθητές και οδηγεί έτσι στην αποτελεσματική θετική επίλυση και στο καλό σχολικό κλίμα.

Ο ΡΟΛΟΣ ΤΟΥ ΚΟΙΝΩΝΙΚΟΥ ΛΕΙΤΟΥΡΓΟΥ

Ο κοινωνικός λειτουργός κατά την άσκηση του επαγγέλματός του αναπτύσσει έναν ή και περισσότερους ρόλους, ανάλογα με τη φύση της κοινωνικής υπηρεσίας στην οποία εργάζεται και με τις ιδιαίτερες ανάγκες του εξυπηρετούμενου. Εμπλέκεται σε διαδικασίες συνεργασίας με τους εξυπηρετούμενους, την υπηρεσία του και με άλλες υπηρεσίες και εφαρμογές ποικίλες τεχνικές παρέμβασης.

Οι ρόλοι που διαδραματίζει ένας κοινωνικός λειτουργός αποκαλύπτουν τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά των επαγγελματικών δεξιοτήτων και των προσόντων του. Συγκεκριμένα, όσον αφορά την εμφάνιση επιθετικής συμπεριφοράς στα παιδιά σχολικής ηλικίας και την επίδραση, που ασκούν η οικογένεια, το σχολείο και δευτερογενείς παράγοντες όπως η τηλεόραση, ο κοινωνικός λειτουργός μπορεί να αναλάβει τους παρακάτω ρόλους για την καλύτερη αντιμετώπιση του προβλήματος.

- **Παιδαγωγός:** Ο κοινωνικός λειτουργός έρχεται σε άμεση επαφή με τους γονείς και τους δασκάλους ώστε να τους διδάξει τις δεξιότητες που απαιτούνται για την κοινωνική προσαρμογή του παιδιού. Λειτουργώντας έτσι συμβάλλει στην ανάπτυξη δεξιοτήτων επικοινωνίας και θετικής συναλλαγής ενώ παράλληλα λειτουργεί ως πρότυπο μίμησης και ως φορέας αξιών των διανθρώπινων σχέσεων.
- **Κλινικός Θεραπευτής:** Όταν έχει το ρόλο αυτό, ο κοινωνικός λειτουργός, παρέχει ψυχοθεραπευτική βοήθεια σε άτομα, οικογένειες και ομάδες. Συγκεκριμένα, ο κοινωνικός λειτουργός έρχεται σε επαφή

με το επιθετικό παιδί έχοντας ως στόχο να βοηθήσει το παιδί να αποβάλλει την επιθετικότητά του, ενώ λειτουργεί προληπτικά με το παιδί το οποίο παρουσιάζει προδιάθεση επιθετικότητας. Επίσης ο κοινωνικός λειτουργός έρχεται σε επαφή με την οικογένεια του επιθετικού παιδιού ώστε να συνεργαστούν προκειμένου να εξαλείψουν από κοινού την επιθετικότητά του. Στην περίπτωση που ο κοινωνικός λειτουργός έχει να αντιμετωπίσει μία οικογένεια που συμπεριφέρεται επιθετικά, εδώ έχει σαν στόχο να σταματήσει την επιθετικότητά της. Ακόμα, όταν στον χώρο του σχολείου όπου πολλές φορές υπάρχει πρόσφορο έδαφος για την ανάπτυξη επιθετικότητας, ο κοινωνικός λειτουργός εντοπίζει της πηγές προέλευσης αυτών και θέτει ως στόχο την απομάκρυνσή τους. Τέλος, ο κοινωνικός λειτουργός θα εργαστεί σε ατομικό (παιδί, γονείς, δάσκαλος) αλλά και σε ομαδικό επίπεδο (παιδί - γονείς, παιδί - δάσκαλοι, γονείς - δάσκαλοι).

- **Αξιολογητής:** Η αξιολόγηση είναι μία συνεχής διεργασία για τον κοινωνικό λειτουργό. Συγκεντρώνει πληροφορίες, αξιολογεί προβλήματα, συσχετίζει αντιδράσεις με ψυχοκοινωνικές δυσκολίες. Βασισμένος στα συμπεράσματά του, παίρνει αποφάσεις για παρέμβαση και δράση, και εκτιμά την έκβαση των εισηγήσεων και των παρεμβάσεών του. Μέσα από αυτή του την ικανότητα, ο κοινωνικός λειτουργός, ασκώντας το ρόλο αυτό, είναι ο πλέον κατάλληλος για να εκτιμήσει κατά πόσο η οικογένεια και το σχολείο μπορούν να συμβάλλουν στην ανάπτυξη επιθετικής συμπεριφοράς του παιδιού και πάρει αποφάσεις για τον τρόπο παρέμβασής του με στόχο την εξάλειψη του προβλήματος.

- **Σύμβουλος:** Ο κοινωνικός λειτουργός ως σύμβουλος - εμπειρογνώμονας, εντοπίζοντας το πρόβλημα, προτείνει και ενθαρρύνει τους εξυπηρετούμενους να επιλέξουν τους προσφορότερους και αποδοτικότερους τρόπους αντιμετώπισής του. Επίσης συστήνει κατάλληλες υπηρεσίες, προγράμματα ή εναλλακτικούς τρόπους αντιμετώπισης της κατάστασης. (Καλλινικάκη Θ., Αθήνα, 1998).

ΠΡΟΤΑΣΕΙΣ

Για την επίδραση της οικογένειας και του σχολείου

- Είναι σημαντικό οι γονείς όπως και οι δάσκαλοι να είναι **ανεκτικοί** στις αντιδράσεις των παιδιών και να επιλύουν τα προβλήματα που δημιουργούνται με **διάλογο** ώστε τα παιδιά να μαθαίνουν να διεκδικούν μέσω του διαλόγου.
- Η συμπεριφορά των γονέων και των δασκάλων απέναντι στα παιδιά δεν πρέπει να είναι **αντίθετη** από τις υποδείξεις που κάνουν σ'αυτά. Δηλαδή οι γονείς και οι δάσκαλοι πρέπει ν'αποτελούν σωστά **πρότυπα μίμησης** για τα παιδιά.
- Οι γονείς και οι δάσκαλοι πρέπει να αποφεύγουν την **τιμωρία** σε περίπτωση **αποτυχίας** των παιδιών και να τους επιτρέπουν να διαμορφώσουν με **ελευθερία** την προσωπικότητά τους ακόμα και αν μερικές φορές αποτυγχάνουν.
- Οι γονείς και οι δάσκαλοι πρέπει να **ενημερώνονται** μέσω σεμιναρίων για το ποιοι είναι οι σωστοί τρόποι **διαπαιδαγώγησης** των παιδιών, επίλυσης της επιθετικότητας των παιδιών και να αντιλαμβάνονται τις **ανάγκες** και τα **προβλήματα** που ενδεχομένως αντιμετωπίζουν τα παιδιά.
- Οι γονείς μεταξύ τους πρέπει να συζητάνε για μία κοινή κατεύθυνση προς τον τρόπο αντιμετώπισης της επιθετικής συμπεριφοράς των παιδιών τους.
- Σε καμία περίπτωση οι **γονείς** δεν πρέπει να φέρονται **επιθετικά** μεταξύ τους και κυρίως **ενώπιον** των παιδιών.

Για την επίδραση της τηλεόρασης

- Οι γονείς δεν πρέπει να φέρονται απαγορευτικά σε σχέση με τη παρακολούθηση ή μη της τηλεόρασης αλλά να συζητάνε με τα παιδιά τους και να συνεργάζονται με αυτά.
- Στο χώρο του σχολείου θα ήταν αποτελεσματικό ένα μάθημα «τηλεοπτικής αγωγής» όπου τα παιδιά θα παίρνουν σωστή ενημέρωση για το τι είναι χρήσιμο από όσα η τηλεόραση παρουσιάζει και τι όχι.

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Όπως και στην αρχή αναφέρθηκε σκοπός της εργασίας αυτής είναι να μελετηθεί η επιθετικότητα που εμφανίζουν τα παιδιά σχολικής ηλικίας, κατά πόσο η οικογένεια και το σχολείο επιδρούν στην αύξηση αυτής αλλά και εξωγενείς παράγοντες όπως η τηλεόραση.

Ως επιθετικότητα από τους ορισμούς που δόθηκαν στην αρχή της εργασίας γενικότερο ορίζεται η εχθρική συμπεριφορά που ο άνθρωπος παρουσιάζει εναντίον ατόμου ή ομάδας ατόμων. Η επιθετικότητα εμφανίζεται σε όλες τις εκφάνσεις της κοινωνικής ζωής του ανθρώπου με διάφορες μορφές.

Αρκετοί εκπρόσωποι της επιστήμης της ψυχολογίας ασχολήθηκαν σχετικά με την ερμηνεία της επιθετικότητας. Από τη μία μεριά υπήρξαν αυτοί που υποστηρίζουν πως η επιθετικότητα είναι αποτέλεσμα ενδογενών - έμφυτων αιτιών και πως αυτή αποτελεί ένα από τα βασικά ανθρώπινα ένστικτα. Κυριότεροι εκπρόσωποι αυτής της θεωρίας υπήρξαν ο Freud, ο Adler και ο Lorenz όπως και αρκετοί άλλοι.

Από την άλλη μεριά υπήρξαν αυτοί που υποστηρίζουν πως η επιθετικότητα είναι αποτέλεσμα εξωγενών - πολιτιστικών παραγόντων. Πως η επιθετικότητα δηλαδή είναι μία συμπεριφορά που μαθαίνεται κατά τη συναναστροφή του ατόμου μέσα στα πλαίσια της κοινωνικοποίησης. Κυριότεροι εκπρόσωποι αυτής της άποψης είναι ο Dollard, ο Bandura κ.α.

Στη συνέχεια γίνεται μία προσπάθεια να μελετηθεί η αρνητική επίδραση της οικογένειας και του σχολείου στην δημιουργία

επιθετικότητας στα παιδιά σχολικής ηλικίας, αφού πρώτα αναφέρθηκαν εκτενών τα χαρακτηριστικά της σχολικής ηλικίας.

Στα πλαίσια της κοινωνικοποίησης του παιδιού η οικογένεια παίζει καθοριστικό ρόλο. Οι σχέσεις που αναπτύσσει το παιδί με τους γονείς του καθορίζουν κατά ένα μεγάλο ποσοστό την προσωπικότητα που θα δημιουργήσει το παιδί. Οι συγκρούσεις μεταξύ των γονέων αλλά και μεταξύ γονέων και παιδιού, η τιμωρία που πολλές φορές ο γονέας επιβάλλει στο παιδί με σκοπό τη συμμόρφωσή του συμβάλλουν στο να εμφανίσει το παιδί επιθετική συμπεριφορά και στο χώρο του σπιτιού αλλά και έξω από αυτό, το παιδί μαθαίνει να συμπεριφέρεται επιθετικά, όταν γίνεται συνεχώς μάρτυρας επιθετικών σκηνών και όταν το ίδιο γίνεται θύμα της επιθετικότητας των γονέων του αλλά και όταν οι γονείς είναι υπερβολικά ανεκτικοί προς το παιδί τους αυτό μαθαίνει να φέρεται επιθετικά.

Είναι σημαντικό και το γεγονός ότι όταν το παιδί βρεθεί αντιμέτωπο με ένα διαζύγιο των γονέων κατά ένα μεγάλο ποσοστό εκδηλώνουν αντιδράσεις όπως: έντονες διαταραχές συμπεριφοράς, αντικοινωνική συμπεριφορά, κατάθλιψη και επιθετικότητα, εφόσον δημιουργείται στο παιδί έντονα το συναίσθημα της απώλειας.

Όπως η οικογένεια έτσι και το σχολείο θεωρείται μία πρωτογενής ομάδα κοινωνικοποίησης που αντιπροσωπεύει μία από τις σημαντικότερες αλλαγές στον τρόπο ζωής του παιδιού.

Πολλές έρευνες που έχουν πραγματοποιηθεί όσον αφορά το χώρο του σχολείου και την επιθετικότητα που εμφανίζεται μέσα σε αυτό, έχει διαπιστωθεί πως οι μαθητές στις συναναστροφές τους συχνά έρχονται

αντιμέτωποι με βία και γίνονται θύματα συγκρούσεων με αποτέλεσμα να απομονώνονται, ακόμα και να αρνούνται το ίδιο το σχολείο.

Έχει μεγάλη σημασία όμως αν το παιδί έχει μάθει να φέρεται επιθετικά από το σπίτι του, αφού έτσι μαθαίνει να διεκδικεί και να φέρεται επιθετικά και στο χώρο του σχολείου και αυτό να δυσκολεύει τις σχέσεις με τους συμμαθητές και με τους δασκάλους του.

Όπως οι γονείς έτσι και ο δάσκαλος παίζει καθοριστικό ρόλο στην κοινωνικοποίηση του παιδιού. Η συμπεριφορά του δασκάλου - παιδαγωγού έχει άμεση επιρροή στο μαθητή. Ο δάσκαλος που αντιμετωπίζει επιθετικά τους μαθητές του συμβάλλει στη συνέχιση αλλά και στην αύξηση του φαινομένου της επιθετικότητας στο χώρο του σχολείου.

Πρέπει λοιπόν ο δάσκαλος να γνωρίζει καλά πως θα συμπεριφερθεί σε ένα επιθετικό παιδί, ο διάλογος, η κατανόηση, των προβλημάτων των παιδιών και η ανεκτικότητα είναι αυτά τα στοιχεία που ένας σωστός παιδαγωγός χρησιμοποιεί σε αντίθεση με την τιμωρία, την ειρωνική στάση και την επιθετικότητα τα οποία αυξάνουν τα προβλήματα συμπεριφοράς των μαθητών.

Τέλος η τηλεόραση σήμερα είναι ένας πομπός βίαιων και επιθετικών σκηνών στους δέκτες - μαθητές. Η ανεξέλεγκτη παρακολούθηση εκπομπών με βίαιες σκηνές συμβάλλει σημαντικά στην αύξηση της επιθετικότητας των παιδιών. Τα παιδιά σχολικής ηλικίας συνηθίζουν να μιμούνται τα τηλεοπτικά πρότυπά τους, «τους ήρωες», οι οποίοι μέσω της βίας και των όπλων εξοντώνουν τους «εχθρούς».

Πρέπει λοιπόν η οικογένεια, αλλά και το σχολείο να παρέχουν την κατάλληλη καθοδήγηση στα παιδιά, όσον αφορά τις εκπομπές που

πρέπει και μπορούν να παρακολουθούν και ποιες όχι. Μέσα από τη συζήτηση, με κατανόηση και υπομονή οι ενήλικες μπορούν να κατευθύνουν τα παιδιά, ώστε μόνα τους κάποια στιγμή να καταφέρνουν να επιλέγουν κατάλληλα προγράμματα.

Η επιθετικότητα των παιδιών σχολικής ηλικίας είναι γεγονός, με την κατάλληλη όμως ενημέρωση των γονέων και των δασκάλων, μπορεί να ελαττωθεί. Αυτό που είναι σημαντικό είναι όλοι να εμπεδώσουν πως η βία γεννά βία.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Ελληνική Βιβλιογραφία:

- 1) Αντωνοπούλου - Κουλούρη, Ρ. (1994). *Παιδαγωγική Ψυχολογία*. Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.
- 2) Αρτινοπούλου, Β. (2001). *Βία στο σχολείο*. Αθήνα: Μεταίχμιο.
- 3) Βινικόττ, Β. (1978). *Το παιδί, η οικογένεια και ο εξωτερικός του κόσμος*. Αθήνα: Καστανιώτη.
- 4) Βουιδάσκη, Β. (1992). *Η τηλεοπτική βία και επιθετικότητα και οι επιδράσεις τους στα παιδιά και στους νέους*. Αθήνα: Γρηγόρης.
- 5) Βουιδάσκη, Β. (1987). *Η επιθετικότητα σαν κοινωνικό πρόβλημα στην οικογένεια και στο σχολείο*. Αθήνα: Γρηγόρης.
- 6) ΒΡΥΖΑΣ Κ., ΜΕΣΑ ΕΠΙΚΟΙΝΩΝΙΑΣ ΚΑΙ ΠΑΙΔΙΚΗ ΗΛΙΚΙΑ, ΒΑΝΙΑΣ, ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ 1997.
- 7) Γαλανού, Γ. (1980). *Δοκίμια Κοινωνικής Ψυχολογίας*. Αθήνα: Μπουκουμάνη.
- 8) Γεωργά, Δ. (1995). *Κοινωνική Ψυχολογία τόμος α'*. Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.
- 9) Ηλιόπουλος, Ι. (1990). *Οικογενειακή και σχολική αγωγή*. Πάτρα:
- 10) Κακαβούλης, Α. (1990). *Ψυχοπαιδαγωγική, Συναισθηματική Ανάπτυξη και Αγωγή*. Αθήνα:
- 11) Καλλινικάκη, Θ. (1998). *Κοινωνική Εργασία*. Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.
- 12) Κυριακίδης, Δ. (2000). *Οικογενειακή σχέση*. Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.

- 13) Μάνου, Ν. (1980). *Ψυχοσωματική ανάπτυξη παιδιού*. Θεσσαλονίκη: Επιστημονικών βιβλίων και περιοδικών.
- 14) Μόττη-Στεφανίδη, Φ – Τσέγκας, Ν. (2000). *Όταν τα πράγματα στο σχολείο αγριεύουν*. Αθήνα: Παιδαγωγικό Ινστιτούτο.
- 15) Μπέλε, Λ. (1998). *Βία στο σχολείο*. Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.
- 16) Νέστορας, Ν. (1992). *Η επιθετικότητα στην οικογένεια, στο σχολείο και στη κοινωνία*. Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.
- 17) Παρασκευόπουλος, Ι. (1885). *Εξελικτική Ψυχολογία τόμος α'*. Αθήνα
- 18) Παρασκευόπουλος, Ι. (1885). *Εξελικτική Ψυχολογία τόμος β'*. Αθήνα
- 19) Παρασκευόπουλος, Ι. (1885). *Εξελικτική Ψυχολογία τόμος γ'*. Αθήνα
- 20) Τσαρδάκης, Δ. (1990) *Μαζική επικοινωνία και πραγματικότητα*, Αθήνα: Παπαζήση.
- 21) Χασάπης, Ι. (1980). *Ψυχολογία της προσωπικότητας*. Αθήνα: Στέφανος Βασιλόπουλος.
- 22) Χήνας, Π-Χρυσάφιδης, Κ. (2000). *Επιθετικότητα στο σχολείο*. Αθήνα: Παιδαγωγικό Ινστιτούτο.
- 23) Χριστοδούλου, Γ. (2002). *Ψυχικά προβλήματα στα παιδιά*. Αθήνα: Μαστορίδης.

Ξένη βιβλιογραφία:

- 24) Edith-Lesser, A. (1979). *Παιδική επιθετικότητα*. Αθήνα: Ταμάσος.
- 25) Herbert, M. (1997). *Ψυχολογική φροντίδα του παιδιού και της οικογένειάς του*. Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.
- 26) Herbert, M. (1998). *Ψυχολογικά προβλήματα παιδικής ηλικίας τόμος α'*. Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.

- 27) Herbert, M. (1998). *Ψυχολογικά προβλήματα παιδικής ηλικίας τόμος β'*. Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.
- 28) Herbert, M. (1998). *Η κακή συμπεριφορά*. Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.
- 29) Lorenz, K. (1978). *Η επιθετικότητα*. Αθήνα: Χατζηνικολή.
- 30) ΚΑΚΚΟΥ, ΙΩΑΝΝΑ, *FAMILIES AND CRIME: THE ROLE OF SOCIAL WORK IN CRIME PREVENTION AND REDUCTION*, 1994
- 31) ΣΤΟΡ Α., *ΑΝΘΡΩΠΙΝΗ ΕΠΙΘΕΤΙΚΟΤΗΤΑ, ΜΕΤΑΦΡΑΣΗ ΛΩΝΗ Μ. ΓΛΑΡΟΣ, ΑΘΗΝΑ, 1979.*
- 32) *ΤΟ ΑΝΟΙΚΤΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΑΓΓΛΙΑΣ Η ΚΑΚΟΠΟΙΗΣΗ ΤΟΥ ΠΑΙΔΙΟΥ, ΜΕΤΑΦΡΑΣΗ ΛΥΚΙΑΡΔΟΠΟΥΛΟΥ Α., ΚΟΥΤΣΟΥΜΠΟΣ, ΑΘΗΝΑ, 1985.*

Εγκυκλοπαίδεια:

- 33) *Εγκυκλοπαίδεια– Λεξικό*. (1992). *Παιδαγωγική Ψυχολογία* τόμος 6^{ος}
Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.
- 34) *Εγκυκλοπαίδεια- Λεξικό*. (1992). *Παιδαγωγική Ψυχολογία* τόμος 8^{ος}
Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.
- 35) *Παιδαγωγικό Ινστιτούτο - Υπουργείο Παιδείας και Θρησκευμάτων*
2000.

